PHALITA JYOTISHA

ACHARYA Ist YEAR
Paper - III

PHALADIPIKA

(1 - 7 ADYAYA'S)

PART - B

राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः
(मानितविश्वविद्यालयः)

Directorate of Distance Education
Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha
Accredited at A level by NAAC
Tirupati - 517 507 (A.P.)

विषयानुक्रमणिका

		पृष्ठसंख्या
उपोद्घातः	ग्रन्थस्य ग्रन्थकारस्य च परिचयः	i-ii
प्रथमः पाठः	राशिभेदाध्यायः	1-11
द्वितीयः पाठः	ग्रहभेदाध्यायः	12-22
तृतीयः पाठः	वर्गभेदाध्यायः	23-32
चतुर्थः पाठः	ग्रहबलभेदाध्यायः	33-45
पञ्चमः पाठः	कर्माजीवभेदाध्यायः	46-50
षष्ठः पाठः	राजयोगमहाराजयोग-भेदाध्यायौ	51-70

उपोद्घातः

मन्त्रेश्वरकृता फलदीपिका फलितज्योतिषे नवीनावधारणानां कारणतः प्रसिद्धाऽस्ति। स्वकीयानां नवीनानामुत्तमानां सिद्धान्तानां कारणतोऽयं ग्रन्थः विद्वद्भिः विशिष्य प्रशस्ता वर्तते। प्रचलितानां पारम्परिकाणां नियमानामत्र अनुभवसिद्धतया प्रस्तुतिर्विद्यते।

बृहज्जातकं, सारावली, बृहत्पराशरहोराशास्त्रप्रभृतीनां ग्रन्थानां सिद्धान्तानां पूर्णतया निरीक्षणादनन्तरमेव अयं ग्रन्थः ग्रन्थकृता विरचितः। अतोऽयं ग्रन्थः शास्त्रीयग्रन्थानां तर्कसङ्गता कालानुकूला च काचित् प्रस्तुतिः। अत्र बहूनां नवीनानां तथ्यानां सिद्धान्तानाञ्च प्रतिपादनं दृश्यते, ये पूर्वग्रन्थेषु स्पष्टतया नासन्। इत्थमयं ग्रन्थः वस्तुत एव फलितशास्त्रस्य तिमिरनाशिका दीपिकेव वर्तते।

अत्र बहूनामविचारितानां प्रश्नानां विशदेन चर्चा दृश्यते, यथा --

जन्मसमयः कः स्वीकर्तव्यः ?

दशाफल-गोचरफलयोः समन्वयः कथं कर्तव्यः ?

गोचरमात्रं दृष्ट्वा फलादेशः कथं कर्तव्यः ?

इत्येवमादयो विशिष्टाः विचारास्तत्र समाहिताः सन्ति।

अत्र ग्रन्थे **अष्टाविंशतिः (२८)** अध्यायाः सन्ति। ते च यथा --

१) राशिभेदाध्यायः २) ग्रहभेदाध्यायः ३) वर्गभेदाध्यायः ४) ग्रहबलाध्यायः ५) कर्मजीवाध्यायः ६) योगाध्यायः ७) राजयोगाध्यायः ८) भावफलाध्यायः ९) राशिफलाध्यायः १०) स्त्रीभावाध्यायः ११) स्त्रीजातकाध्यायः १२) सन्तानभावाध्यायः १३) आयुर्भावाध्यायः १४) रोगनिर्णयाध्यायः १५) भावचिन्ताध्यायः १६) द्वादशभाव-फलाध्यायः १७) निर्याणाध्यायः १८) द्विग्रहयोगाध्यायः १९) दशाफलाध्यायः २०) भावेशदशाध्यायः २१) अन्तर्दशा- फलाध्यायः २२) कालचक्रादिदशाध्यायः २३) अष्टकवर्गाध्यायः २४) अष्टकवर्गफलाध्यायः २५) उपग्रहविचाराध्यायः २६) गोचरफलाध्यायः २७) प्रव्रज्यायोगाध्यायः २८) उपसंहाराध्यायः इति।

ग्रन्थकर्ता मन्त्रेश्वरः :-

नम्बूदिरिद्विजकुले मन्त्रेश्वरदैवज्ञः जनिमलभत। तस्य ग्रामः श्रीशालिवाटीति आसीत् इति ग्रन्थे एव उल्लिलेख ग्रन्थकारः। अधुना तिन्नवेलीनामकस्थानमेव तद् इति विशारदानां मतिः।

अस्य वास्तविकं नाम मार्कण्डेयभट्टाद्रिरिति आसीत्। भृशं व्रतोपवासतप आदिभिः अनेन दैवकृपा लब्धा। तदारभ्यायं मन्त्रेश्वर इति नाम्ना ख्यातिमवाप। अयं सुकुन्तलाम्बाया उपासक आसीदिति प्रसिद्धिः। स्वयं ग्रन्थकारो लिखति --

सुकुन्तलाम्बां सम्पूज्य सर्वाभीष्टप्रदायिनीम्।

तत्कटाक्षविशेषेण कृता या फलदीपिका।। इति।

अयं विद्वान् कस्मिन् समये बभूवेति विषये विद्वांसो विवदन्ते। प्रायः षोडशक्रैस्तवीयशतके अयं स्थितवान् इत्यनुमन्यते। अयं तु महान् साधको योगी चासीत्। सार्धैकशतं वर्षाणि जीवितवान् अयं योगक्रिययैव शरीरं तत्याजेति किम्वदन्ती श्रूयते।

प्रथमः खण्डः
राशिभेदाध्यायः

संरचना

१.१. प्रस्तावना

१.२. लक्षिताधिगमविशेषाः

१.३. मङ्गलाचरणम्

१.४. कालपुरुषस्य अङ्गविभागः

१.५. मेषादीनां वासस्थानानि

१.६. मेषादीनामधिपतयः ग्रहाणामुच्चनीचस्थानानि च

१.७. रव्यादीनां मूलत्रिकोणस्थानानि

१.८. राशीनां द्विपदादिसंज्ञाः

१.९. राशीनां शीर्षोदयादिसंज्ञाः

१.१०.राशीनां चर-स्थिरादिविभागः

१.११. द्वादशभावानां संज्ञाः पर्यायपदानि

१.१२. भावानां केन्द्रादिसंज्ञाः

१.१३. आदर्शप्रश्नाः

प्रथमः खण्डः
राशिभेदाध्यायः

१.१. प्रस्तावना

आदौ राशिभेदाध्यायोऽत्र निरूप्यते। ज्योतिश्शास्त्रे सर्वेष्वपि होराग्रन्थेषु आदौ राशिप्रभेदाध्यायो वर्णितो दृश्यते। अयं हि अध्यायः होराशास्त्रस्य आधारभूतः। द्वादशराशीनां स्वरूपज्ञानं विना होराग्रन्थानामध्ययनम् असाध्यमेव। अध्यायेऽस्मिन् राशीनां स्वरूपं, प्रकृतिः, वर्णाः, चरादिसंज्ञाः, केन्द्रादिसंज्ञाः भावानां संज्ञाश्च वर्णिताः। एतत्सर्वमाधारीकृत्यैव होराशास्त्रं निरूप्यते। अध्यायेऽस्मिन् विद्यमानाः सर्वेऽपि अंशाः होराशास्त्रस्य मूलभूताः वर्तन्ते। अतः अस्मिन् विद्यमानाः सर्वेऽपि विचाराः क्रमशः अग्रे उपस्थाप्यन्ते।

१.२. लक्षिताधिगमविशेषाः

* कालपुरुषस्य अङ्गविभागं जानन्ति।
* मेषादिराशीनां वासस्थानानि ज्ञायन्ते।
* मेषादिराशीनां स्वामिनः ग्रहाणाम् उच्चनीचस्थानानि च ज्ञातुं प्रभवन्ति।
* भावानां नामानि केन्द्रादिसंज्ञाश्चज्ञायन्ते।

१.३. मङ्गलाचरणम्

ग्रन्थादौ मङ्गलाचरणमेकः सम्प्रदायः। सङ्कल्पितस्य कार्यस्य निर्विघ्नतया परिसमाप्त्यर्थं सर्वेऽपि आदौ स्वीयं इष्टदेवं गुरुं वा स्मरन्ति। मङ्गलाचरणं शुभसूचकमिति भारतीयानामस्माकं दृढविश्वासः। अत एव फलदीपिकाकारेण मन्त्रेश्वरेणापि आदौ त्रैलोक्यदीपकस्य ज्योतिर्गणानां पतेः रवेः स्मरणं क्रियते।

अत्रोच्यते यत् ऊर्ध्वाकाशे सव्यापसव्यरूपेण निरन्तरं गतिमान् रविः षण्मासपर्यन्तं देवलोकं, पक्षमेकं पितृलोकं, आदिनं मर्त्यलोकं च अनवरतं दीपयति। तादृशः द्युतिमान् त्रैलोक्यदीपकः परमज्योतिपुरुषः ग्रहाधिपतिः सूर्यः मर्त्यलोके स्थितान् समस्तजीवान् वैभवसम्पन्नान् करोति इति। यथोक्तम् --

सन्दर्शनं वितनुते पितृदेवनृणां
मासाब्दवासरदलैरथ ऊर्ध्वगं यत्।
सव्यं क्वचित् क्वचिदुपैत्यपसव्यमेकं
ज्योतिः परं दिशतु वस्त्वामितां श्रियं नः।। इति।

एतदनन्तरं ग्रन्थकारः द्वितीये मङ्गलाचरणे कथयति यत्, मन्त्रेश्वरदैवज्ञोऽहं वाग्देवीं कुलदेवतां सरस्वतीं, स्वीयगुरून्, भूत-वर्तमान-भविष्यकालत्रयज्ञानदान् रव्यादिनवग्रहान्, गणेशं विघ्नहरं, देवं शङ्करं च प्रणम्य ज्योतिर्विदां मोदाय अत्रिपराशरादिकथितानि फलानि प्रकाशयितुं सुविमलां फलदीपिकां वक्ष्ये इति। तदुक्तं यथा --

वाग्देवीं कुलदेवतां मम गुरून् कालत्रयज्ञानदान्
सूर्यादींश्च नवग्रहान् गणपतिं भक्त्या प्रणम्येश्वरम्।
संक्षिप्यात्रिपराशरादिकथितान् मन्त्रेश्वरो देवविद्
वक्ष्येऽहं फलदीपिकां सुविमलां ज्योतिर्विदां प्रीतये।।

मङ्गलाचरणमनुपदमेव ग्रन्थावतरणादौ किमाधारीकृत्य फलादेशः कार्य इति विचारं स्पष्टयति। यथा --

पादाभाद्यैर्यन्त्रैर्जननसमयोऽत्र प्रथमतो
विशेषाद्विज्ञेयः सहविघटिकाभिस्त्वथ तदा।
गतैर्दृक्तुल्यत्वं गणितकरणैः खेचरगतिं
विदित्वा तद्भावं बलमपि फलं तैः कथयतु।।

अत्रोच्यते यत् --पदच्छायानिर्मितयन्त्रेण अथवा कालगणनायां प्रयुज्यमानैः अन्ययन्त्रैः सर्वादौ फलादेशो मूलाधारस्य जन्मकालस्य घट्यादिनिर्णयः करणीयः। तदनन्तरं दृग्गणनानुसारं ग्रहाणां तात्कालिकगतिज्ञानं कृत्वा जन्मकाले ग्रहाणां स्थितिनिर्णयो विधेयः। तत्पश्चात् ग्रहाणां बलाबलं निरीक्ष्य एव फलादेशः करणीय इति। ग्रन्थकारस्य आशयोऽस्ति यत् सिद्धान्तः होरास्कन्धस्य आधारः अतः ग्रहाणां स्फुटमानीयैव फलादेशः कार्यः। तदानीमेव फले सत्यता भवति अन्यथा फलादेशः निष्फलो भवतीति। विचारेऽस्मिन् भास्कराचार्येणोक्तं-
यात्राविवाहोत्सवजातकादौ खेटैः स्फुटैरेव फलस्फुटित्वम् ।

अतः ग्रहाणां स्फुटतां - बलाबलं च निरीक्ष्य एव फलादेशः करणीय इति सूचनां दत्त्वा ग्रन्थकारः ग्रन्थारम्भं करोति।

१.४. कालपुरुषस्य अङ्गविभागः

कालपुरुषस्याङ्गविभागः लग्नादिद्वादशभावेषु क्रमशः एवं कृतः। यथा --

भावः	अङ्गम्
प्रथमभावः	शिरः
द्वितीयभावः	मुखम्
तृतीयभावः	वक्षःस्थलम्
चतुर्थभावः	हृदयम्
पञ्चमभावः	उदरम्
षष्ठभावः	कटिः
सप्तमभावः	वस्तिप्रदेशः
अष्टमभावः	गुप्ताङ्गम्
नवमभावः	ऊरुः
दशमभावः	जानुयुगलम्
एकादशभावः	जङ्घे
द्वादशभावः	पादयुगलम्

एवं प्रकारेण द्वादशभावेषु अङ्गविभागेन जातकस्य विभिन्नाङ्गानामाकारादीनां च ज्ञानं सम्भवति। जातके यः भावः प्रबलः भवति तद्भावोक्तमङ्गं जातकस्य प्रबलं ज्ञेयम्। तद्वदेव भावः दुर्बलश्चेत् तद्भावोक्तमङ्गं दुर्बलं भवेदिति समान्यतया चिन्तयितुं शक्यते। ग्रहाणां स्थितिः, ग्रहाणां युतिः, दृष्टिः इत्यादिसम्बन्धेनैव भावस्य बलनिर्णयः क्रियते। अतः ग्रहाणां बलाबलमित्यादिकं सम्यक् निरीक्ष एव भावबलस्य निर्णयः कर्तव्यः। इत्येवं रीत्यात्र कालपुरुषाङ्गविभागक्रमः सप्रयोजनम् उपपाद्यते।

१.५. मेषादीनां वासस्थानानि

अरण्ये केदारे शयनभवने श्वभ्रसलिले

गिरौ पाथः सस्यान्वितभुवि विशां धाम्नि सुषिरे।

जनाधीशस्थाने सजलविपिने धाम्नि विचरत्

कुलाले कीलाले वसतिरुदिता मेषभवनात्॥ इति।

जलम्	वनप्रदेशः	केदारः	शयनभवनम्
कुम्भकार-गृहम्			सलिलम्
जलयुक्तं वनम्			पर्वतः
राजगृहम्	छिद्रम्	वैश्यगृहम्	सस्यान्वितभूः

१.६. मेषादीनामधिपतयः ग्रहाणामुच्चनीचस्थानानि च

राश्यधिपाः एवं वर्तन्ते

गुरुः	कुजः	शुक्रः	बुधः
शनिः			चन्द्रः
शनिः			रविः
गुरुः	कुजः	शुक्रः	बुधः

फलदीपिकामतानुसारं प्रमाणं यथा --

भौमः शुक्रबुधेन्दुसूर्यशशिजाः शुक्रारजीवार्कजाः।

मन्दो देवगुरुः क्रमेण कथिता मेषादिराशीश्वराः॥ इति।

ग्रहाणामुच्चादिविभागः

ग्रहाः	रविः	चन्द्रः	कुजः	बुधः	गुरुः	शुक्रः	शनिः
उच्चस्थानानि	मेषः	वृषभः	मकरः	कन्या	कर्क	मीन	तुला
परमोच्चाशाः	१०°	३°	२८°	१५°	५°	२७°	२०°
नीचस्थानानि	तुला	वृश्चिकः	कर्क	मीनः	मकरः	कन्या	मेषः
परमनीचाशाः	१०°	३°	२८°	१५°	५°	२७°	२०°

उपर्युक्तसारण्यां रव्यादीनामुच्चनीचस्थानानि प्रदत्तानि वर्तन्ते। उच्चस्थानात् सप्तमराशिः नीचस्थानं भवति। उदा -- रवेः उच्चस्थानं मेषराशिः, ततः सप्तमराशिः तुला तस्य नीचस्थानं भवति। एवमेव सर्वेषामपि ग्रहाणां ज्ञेयम्। उच्चस्थानेन सह परमोच्चपरमनीचस्थानान्यपि प्रदत्तानि। उदा -- चन्द्रस्य उच्चराशिः वृषभः तत्र च तृतीये अंशे चन्द्रः परमोच्चो भवतीति ज्ञेयम्। रविः मेषराशौ दशमे अंशे परमोच्चो भवति। एवमेव सर्वत्र ज्ञेयम्। परमोच्चस्थानवदेव परमनीचस्थानस्यापि ग्रहणं कार्यमिति ग्रन्थकारस्य मतम्। फलकथनावसरे, ग्रहाणां बलनिर्णये, राजयोगादीनां निर्णये च ग्रहाणाम् उच्चादिविभागस्य महत्त्वं दृश्यते। अतः विचारोऽयं होराशास्त्रे बहूपकारकः अनिवार्यश्च भवतीत्यत्र नास्ति संशयः।

१.७. रव्यादीनां मूलत्रिकोणस्थानानि

रव्यादीनां क्रमशः सिंह- वृषभ- मेष- कन्या - धनू - तुला - कुम्भराशयः मूलत्रिकोणस्थानानि भवन्ति। सारण्या स्पष्टं भवति।

ग्रहः	मूलत्रिकोणम्	अंशाः
सूर्यः	सिंहः	०-२०
चन्द्रः	वृषभः	४-३०
कुजः	मेषः	०-१२
बुधः	कन्या	१६-२०
गुरुः	धनुः	०-१०
शुक्रः	तुला	०-५
शनिः	कुम्भः	०-२०

अत्र रवेः मूलत्रिकोणस्थानं सिंहराशिर्भवति। तत्र च ० तः २० अंशपर्यन्तमेव मूलत्रिकोणमिति अवगन्तव्यम्। अवशिष्टांशाः च स्वक्षेत्रमिति। एवमेव सर्वत्र ज्ञेयम्।

१.८. राशीनां द्विपदादिसंज्ञाः

मेषादिराशीनां द्विपद-कीट-जलचर-चतुष्पदेति विभागः कृतः ज्योतिश्शास्त्रे। स च विभागोऽत्र सारण्या दर्श्यते।

द्विपदराशयः	मिथुन, कन्या, तुला, कुम्भ, धनुः पूर्वार्धम्
कीटराशयः	वृश्चिकः
जलचरराशयः	कर्क,मीन,मकरोत्तरार्धम्
चतुष्पदराशयः	मेषः, वृषः, सिंहः, धनुरुत्तरार्धम्, मकरपूर्वार्धम्

१.९. राशीनां शीर्षोदयादिसंज्ञाः

मेषादिराशीनां शीर्षोदय-पृष्ठोदय-उभयोदयेति संज्ञाः अधोलिखितसारण्या स्पष्टीक्रियन्ते।

पृष्ठोदयराशयः	वृषभ, कर्क, धनु, मेष, मकरराशयः
शीर्षोदयराशयः	सिंह, कन्या, तुला, वृश्चिक, कुम्भराशयः
उभयोदयराशयः	मीन, मिथुनराशयः
रात्रिबलिराशयः	मिथुनराशिः पृष्ठोदयराशयश्च
दिवाबलिराशयः	मीनराशिः शीर्षोदयराशयश्च

गोकर्क्यश्व्यजनक्रमान्यथ नृयुग्मीनौपराराशयः

ते पृष्ठोभयकोदयाः समिथुनाः पृष्ठोदयाश्चैन्दवाः।

सौराः शेषगृहाः क्रमेण कथिता रात्रिद्युसंज्ञाः क्रमात्

ऊर्ध्वाधः समवक्रभानि तु पुनस्तीक्ष्णांशुमुक्ताद् ग्रहात्॥

१.१०.राशीनां चर-स्थिरादिविभागः

मेषादारभ्य मीनपर्यन्तं राशीनां क्रमशः --

१) चर-स्थिर-उभय।

२) द्वार-बाह्य-गर्भ।

३) धातु-मूल-जीव।

४) क्रूर-सौम्य।

५) विषम - सम।

६) पुरुष-स्त्री इत्येते षट् भेदाः वर्णिताः सन्ति।

तदुक्तं ग्रन्थकारेण --

मेषादाह चरं स्थिराख्यमुभयं द्वारं बहिर्गर्भभं

धातुर्मूलमितीह जीव उदितं क्रूरं च सौम्यं विदुः। इति।

राशीनां चर-स्थिरादिविभागः

क्र.सं.	मेष	वृषभ	मिथुन	कर्क	सिंह	कन्या	तुला	वृश्चिक	धनु	मकर	कुम्भ	मीन
१	चर	स्थिर	उभय	चर	स्थिर	उभय	चर	स्थिर	उभय	चर	स्थिर	उभय
२	द्वार	बाह्य	गर्भ	द्वार	बाह्य	गर्भ	द्वार	बाह्य	गर्भ	द्वार	बाह्य	गर्भ
३	धातु	मूल	जीव	धातु	मूल	जीव	धातु	मूल	जीव	धातु	मूल	जीव
४	क्रूर	सौम्य	क्रूर	सौम्य	क्रूर	सौम्य	क्रूर	सौम्य	क्रूर	सौम्य	क्रूर	सौम्य
५	विषम	सम	विषम	सम	विषम	सम	विषम	सम	विषम	सम	विषम	सम
६	पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री
दिशः	पूर्व	दक्षिण	पश्चिम	उत्तर	पूर्व	दक्षिण	पश्चिम	उत्तर	पूर्व	दक्षिण	पश्चिम	उत्तर

१.११. द्वादशभावानां संज्ञाः पर्यायपदानि

संज्ञाः (पर्यायपदानि वा)

प्रथमभावः - लग्नम्, होरा, कल्यः, देहः, उदयः, रूपम्, शीर्षम्, वर्तमानम्, जन्म।

द्वितीयभावः - वित्तम्, विद्या, सम्पत्, भुक्तिः, दक्षिणनेत्रम्, आस्यम्, लेखनम्, वाणी, कुटुम्बम्।

तृतीयभावः - दुश्चिक्यम्, वक्षःस्थलम्, सेना, धैर्यम्, शौर्यम्, विक्रमम्, भ्राता।

चतुर्थभावः - गृहम्, क्षेत्रम्, मातुलः, भागिनेयः, बन्धुः, मित्रम्, वाहनम्, माता, राज्यम्, गोधनम्, महिषः, सुगन्धः, वस्त्रम्, आभूषणम्, पातालः, हिबुकम्, सुखं, अम्बुः, सेतुः, नदी।

पञ्चमभावः - सचिवः, हस्तः, आत्मा, बुद्धिः, भविष्यज्ञानम्, असुः, श्रुतिः, स्मृतिः।

षष्ठभावः - ऋणम्, अस्त्रम्, चोरः, क्षतम्, रोगः, शत्रुः, ज्ञातिः, अजिः, दुष्कृतिः, अघः, भीतिः, अवज्ञा।

सप्तमभावः - जामित्रम्, चित्तोत्थम्, मदः, अस्तम्, कामः, द्यूनम्, अध्वा, लोकः, पतिः, भार्या।

अष्टमभावः - माङ्गल्यम्, रन्ध्रम्, मलिनम्, आधिः, पराभवः, आयुः, क्लेशः, अपवादः, मृत्युः, अशुचिः, विघ्नः, दासः।

नवमभावः - आचार्यः, दैवतम्, पिता, शुभम्, पूर्वभाग्यम्, पूजा, तपः, सुकृतं, पौत्रः, जपः।

दशमभावः - व्यापारः, आस्पदः, मानम्, कर्म, जयः, सत्, कीर्तिः, क्रतुः, जीविका, व्योम, आचारः, गुणः, प्रवृत्तिः, गमनम्, आज्ञा, मेषूरणम्।

एकादशभावः - लाभः, आयः, आगमनम्, आप्तिः, सिद्धिः, विभवः, प्राप्तिः, भवम्, श्लाघ्यता, ज्येष्ठभ्राता, वामकर्णम्, सरसः, सन्तोषः।

द्वादशभावः - दुःखम्, अंघ्रिः, दक्षिणनेत्रम्, क्षयः, सूचकः, अन्त्यः, दारिद्र्यम्, पापम्, शयनम्, व्ययम्, रिष्फः, बन्धनम्।

उपर्युक्ताः संज्ञाः विहाय तृतीय-षष्ठ-अष्टम-द्वादशभावानां विशिष्य लीन इति संज्ञा उक्ता। लग्नादि द्वादशभावानां पर्यायपदानामाधारेण तत्तद्भावेभ्यः विचारणीयानाम् अंशानां ज्ञानं भवति। उदा - चतुर्थभावस्य गृहं, क्षेत्रम्, मातुलः, भागिनेयः, बन्धुः, वाहनमित्यादि संज्ञाः कथिताः। अर्थात् एतेषां विचारः चतुर्थभावात् करणीयः इति।

१.१२. भावानां केन्द्रादिसंज्ञाः

केन्द्रस्थानानि	प्रथम -चतुर्थ - सप्तम- दशमाः ।
फणपरस्थानानि	द्वितीय - पञ्चम - अष्टम - एकादशाः।
आपोक्लिमस्थानानि	तृतीय - षष्ठ - नवम - द्वादशाः ।
त्रिक (दुःस्थानानि)	षष्ठ - अष्टम - द्वादशाः।
सुस्थानानि	त्रिकस्थानानि विहाय सर्वाण्यपि।
चतुरस्रस्थानानि	चतुर्थ - अष्टमौ।
उपचयस्थानानि	तृतीय - षष्ठ - दशम - एकादशाः ।
त्रिकोणस्थानानि	पञ्चम - नवमौ।
अपचयस्थानानि	उपचयभिन्नानि सर्वाण्यपि ।

एवं प्रकारेण फलदीपिकाकारेण भावानां केन्द्रादिसंज्ञाः उक्ताः। प्रथम-चतुर्थ-सप्तम-दशमभावानां केन्द्रमिति संज्ञा। एवमेवान्यत्र ग्राह्यम्। केन्द्रस्थानानां कण्टक-चतुष्टयमित्यपि पर्यायपदानि विद्यन्ते ।

१.१३. आदर्शप्रश्नाः

१. फलदीपिकाग्रन्थस्य मङ्गलाचरणं सप्रमाणं व्याख्यात।

२. कालपुरुषस्याङ्गविभागं विशदयत।

३. मेषादीनां वासस्थानानि कानि।

४. ग्रहाणामुच्चादिविभागं वर्णयत

५. द्वादशभावानां पर्यायपदानि लिखत

६. भावानां केन्द्रादिसंज्ञाः लेखनीयाः

स्वावलोकनप्रश्नाः

१. कालपुरुषस्य अङ्गविभागं वर्णयत ?

२. द्वादशभावानां पर्यायपदानि लिखत ?

द्वितीयः खण्डः - ग्रहभेदाध्यायः

संरचना

२.१. प्रस्तावना

२.२.लक्षिताधिगमविशेषाः

२.३. रव्यादिग्रहाणां कारकत्वविचारः

२.४. रव्यादिग्रहाणां स्वरूपं प्रकृतिश्च

२.५. ग्रहाणां मैत्रीविचारः

२.६. ग्रहाणां दृष्टिविचारः

२.७. ग्रहाणां जात्यधिकारगुणादिविचारः

२.८. आदर्शप्रश्नाः

२.१. प्रस्तावना

होराग्रन्थेषु सर्वत्रापि प्रायशः आदौ राशिप्रभेदः तदनन्तरं ग्रहभेदाध्यायो दृश्यते। होराग्रन्थानाम् अग्रिमाध्यायेषु विद्यमानानां विषयाणां सम्यक् ज्ञानार्थं राशिग्रहभेदयोः ज्ञानमनिवार्यम्। ग्रहभेदाध्याये ग्रहाणां स्वरूपं, प्रकृतिः, ग्रहाणां विविधसंज्ञाः, ग्रहाणां कारकत्वमित्याद्यनेके मूलभूतांशाः प्रतिपादिताः। ग्रहाणां स्वरूपं कारकत्वञ्चावलम्ब्य एव अग्रे योगाः अन्ये विचाराः च प्रवर्तन्ते।

२.२.लक्षिताधिगमविशेषाः

* ज्योतिषे वर्तमानविविधसंज्ञानां ज्ञानम्।

* ग्रहाणां स्वरूपवर्णप्रकृत्यादीनां ज्ञानम्।

* ग्रहाणां देवतानां रत्नानां च ज्ञानम्।

* ग्रहाणां स्वरूपविषये सूक्ष्मज्ञानसम्पादनम्।

* ग्रहाणां परस्परयोगदृष्टिवशात् जायमानप्रभावस्य ज्ञानम्।

* ग्रहाणां विषये प्राथमिकज्ञानसम्पादनम्।

२.३. रव्यादिग्रहाणां कारकत्वविचारः

२.३.१. - रविः - ताम्रं, सुवर्णं, पितृशुभफलं, आत्मसौख्यं, धैर्यं, राजसेवा, शिवभक्तिः, पर्वतप्रदेशेषु अटनं, यज्ञादिकर्मसु प्रवृत्तिः, देवालयादीनां निर्माणं, तीक्ष्णस्वभावः, उत्साहः इत्यादीनां कारकः रविः भवति। अर्थात् उपर्युक्तानां सम्बन्धः रविणा सह भवतीत्यर्थः। फलकथनावसरे ग्रहाणां बलानुसारं एतत्सर्वमपि विचारणीयम्।

२.३.२. - चन्द्रः - मातृसुखं , मनसः प्रसन्नता, समुद्रस्नानं, शुभ्रचामरं, छत्रं, व्यजनं, फलानि, पुष्पाणि, मौक्तिकं, कांस्यं, मधुरं , क्षीरं, वस्त्रं, जलं, गौः, भोजनं, शरीरसुखं, सौन्दर्यमित्यादिकं चिन्तनीयम्।

२.३.३- कुजः - सत्वं, खनिजधातुरत्नादिभूमिजपदार्थाः, सहोदरगुणः, युद्धं, साहसं, भोजनालयः, अग्निः, सुवर्णं, सगोत्री, शत्रुः, उत्साहः, परस्त्रीषु अनुरागः, असत्यभाषणं, पापकर्म, सेनाधिपत्यं क्षतमित्यादिकं सर्वमपि कुजात् विचिन्त्यम्। उपर्युक्तानां कारकः कुजेति भावः।

२.३.४.- बुधः - पाण्डित्यं, वाक्शक्तिः, कलाकौशलं, मातुलः, वाक्चातुर्यं, विद्या, पटुत्वम्, यज्ञः, वैष्णवसम्प्रदायक्रिया, सत्यभाषणं, विहारस्थानं, शुक्तिः, शिल्पविद्या, बान्धव्यं, युवराजपदं, सुहृद्, भगिनेयः इत्येतेषां कारको भवति बुधः।

२.३.५ - गुरुः - ज्ञानं, पुत्रः, सद्गुणाः, मन्त्री, आचाराध्यापनम्, श्रेष्ठता, वेदशास्त्र-स्मृत्यादिनां ज्ञानम् , सर्वाङ्गीणविकासः, सद्गतिः, देवता तथा ब्राह्मणभक्तिः, धार्मिकानुष्ठानानि, यज्ञः, तपः, श्रद्धा, कोशागारः, विद्वत्ता, इन्द्रियनिग्रहः, पतिसुखं, सम्माननं, दया इत्यादीनां विचारः गुरुणा कार्यः।

२.३.६. शुक्रः - सम्पत्तिः, वाहनं, वस्त्रं , सुखं, धनागारः, नृत्यं, गायनं, वाद्यं, भार्यासुखं, सुगन्धः, पुष्पं, कामवासना, शय्या, भवनं, धनाढयता, कवित्वं, बहुस्त्रीसम्पर्कः, मिष्टवाक् , विवाहोत्सवादिविचारः शुक्रात् चिन्तनीयः।

२.३.७. **शनिः** - आयुष्यं, मरणं, भयं, पतनं, दुःखम्, अवमानः, रोगः, दारिद्र्यम्, उद्योगः, अपवादाः, कालुष्यम्, अशुचिः, निन्दा, विपत्तिः, स्थिरता, ऋणं, कृषिसाधनानि इत्यादिकं सर्वमपि शनिना चिन्त्यम्। इत्येवमत्र रव्यादीनां कारकत्वमुक्तम्। द्वितीयाध्यायस्य प्रथमसप्तश्लोकेषु निहितः भावोऽत्र प्रकाशितो विद्यते।

२.४. रव्यादिग्रहाणां स्वरूपं प्रकृतिश्च

२.४.१. - **रविः** - त्रैलोक्यदीपकः रविः पित्तप्रकृतिः भवति। अस्थिसारः, अल्पकेशी, श्यामलवर्णः, मधुपिङ्गलाक्षः, रक्ताम्बरधरः, चतुरस्रदेहः, शूरः, प्रचण्डः, दीर्घबाहुश्च भवति सूर्यः। उक्तञ्च फलदीपिकायां --

पित्तास्थिसारोऽल्पकचश्च रक्तश्यामाकृतिः स्यान्मधुपिङ्गलाक्षः।

कौसुम्बवासाश्चतुरस्रदेहः शूरः प्रचण्डः पृथुबाहुरर्कः।।२।। इति

२.४.२. - **चन्द्रः** - चन्द्रः स्थूलशरीरी, युवा, प्रौढः, कृशगात्रः, सुन्दरः, आकर्षकनेत्रः, कृष्णकेशः, रक्ताधिक्यसमन्वितः, मृदुभाषी, श्वेतवस्त्रधारी, गौरः, वातकफप्रधानप्रकृतिश्च भवति।

२.४.३. **कुजः** - मध्ये कृशः, कुञ्चितदीप्तकेशः, क्रूरदृक्, पित्तप्रकृतिः, उग्रबुद्धिश्च भवति भौमः। सः रक्तवर्णः, रक्तवस्त्रधारी च भवति। तस्य शरीरे मज्जाधिक्यं दृश्यते। उग्रस्वभावः, उदारस्वभावः इत्यादिलक्षणान्यपि भवन्ति।

२.४.४. **बुधः** - अयं वातपित्तकफमिश्रितप्रकृतिः- अर्थात् त्रिधातुमिश्रः भवति। अस्य वर्णः दूर्वासमानः। अधिकसिरावान्, मृदुभाषी, हरितवस्त्रधारी हास्यरुचिः समशरीरश्च भवति बुधः।

२.४.५. **गुरुः** - पीतद्युतिः, पिङ्गलनेत्रः, पिङ्गलकेशः, बृहच्छरीरः, कफप्रकृतिः, श्रेष्ठमतिः, सिंहवत् तथा शङ्खवत् ध्वनिः, देवगुरुश्च भवति गुरुः।

२.४.६. **शुक्रः** - चित्राम्बरः, कुञ्चितकृष्णकेशः, स्थूलाङ्गः, कफवातप्रकृतिः, दूर्वाङ्कुरवत् कान्तिमान्, कमनीयः, विशालनेत्रः, पौरुषशक्तिसम्पन्नश्च भवति शुक्रः।

२.४.७. **शनिः** - पङ्गुः, निम्नलोचनः, दुर्बलदीर्घशरीरी, वातप्रकृतिः, मूर्खः, कृष्णवर्णः, स्नायुप्रधानः, कृष्णवस्त्रधारी, तामसः, मलिनः, परुषरोमा, कृष्णाम्बरधरः इत्यादिस्वरूपं प्रकृतिश्च भवति शनेः। इत्येवमत्र रविः इत्यादीनां प्रकृतिः स्वरूपञ्च ग्रन्थोक्तदिशा प्रतिपादितम्।

२.५. ग्रहाणां मैत्रीविचारः

ज्योतिश्शास्त्रे फलकथनावसरे ग्रहाणां शत्रुमित्रत्वविचारः बहुमहत्वं भजते। ग्रहाणां मित्रक्षेत्रे अथवा शत्रुक्षेत्रे स्थितिः जातकं प्रभावयति। ग्रहाणां बलाबलनिर्णयावसरे मैत्रीविचारस्य बहु योगदानं विद्यते। स्वयं प्रबलः ग्रहः शत्रुक्षेत्रे स्थितत्वात् बलहीनो भवेत्। मित्रक्षेत्रे स्थितत्वात् तद्विपरीतफलमपि दद्यात्। अतः ज्योतिश्शास्त्रे अतिमुख्यस्य मैत्रीविचारस्य सरलतया वर्णनमत्र क्रियते।

ग्रहाणां मुख्यतया मित्रत्वं शत्रुत्वं समत्वञ्चेति त्रिधा विचारः प्रवर्तते। मैत्रीविचारे पुनः १. नैसर्गिकमैत्री २. तात्कालिकमैत्री च इति विचारः क्रियते। नैसर्गिकतात्कालिकयोः सम्बन्धेन पञ्चधा मैत्री भवति। तत्रादौ ग्रन्थोक्तदिशा नैसर्गिकमैत्रीविचारोऽत्र प्रस्तूयते।

२.५.१. नैसर्गिकमैत्रीविचारः

सूर्यस्य शनिशुक्रौ वैरिणौ भवतः। बुधः समः तथा अन्ये ग्रहाः मित्राणि भवन्ति।

चन्द्रस्य रविबुधौ मित्रे भवतः। अन्ये ग्रहाः समाः भवन्ति। चन्द्रस्य न कोऽपि शत्रुर्भवति इत्ययमस्य विशेषता वर्तते।

कुजस्य शत्रुः बुधः, शनिशुक्रौ समौ तथा अन्ये मित्राणि भवन्ति।

बुधस्य तावत् शत्रुः चन्द्रः, रविशुक्रौ मित्रे, शेषाः मित्राणि भवन्ति।

गुरोः तावत् बुधशुक्रौ शत्रू भवतः। शनिः समो भवति अन्ये च मित्राणि भवन्ति।

शुक्रस्य शनिबुधौ मित्रे भवतः। शुक्रकुजगुरवः समाः शेषाश्च मित्राणि भवन्तीत्यवगन्तव्यम्।

शनेः मित्रे भवतः शुक्रबुधौ। बृहस्पतिः समः अन्ये च शत्रवः इति ज्ञेयम्। इत्येवमत्र नैसर्गिकमैत्रीविचारः प्रस्तुतः। प्रस्तुतांशस्य प्रमाणं ग्रन्थोक्तदिशा भवति। यथा --

सौरयः समोऽर्कजसितावहितौ खराशोः
इन्दोर्हितौ रविबुधावपरे समाः स्युः।
भौमस्य मन्दभृगुजौ तु समौ रिपुर्ज्ञः
सौम्यस्य शीतगुररिः सुहृदौ सितार्कौ।।
सुरेर्द्विषौ कविबुधौ रविजः समः स्यात्
मध्यौ कवेर्गुरुकुजौ सुहृदौ शनिज्ञौ।

जीवः समः सतिविदौ रविजस्य मित्रे

ज्ञेया अनुकसचारस्तु तदन्या स्युः।। इति। फ.दी. २.२१,२२

स्पष्टावगमनायात्र सारणी प्रदीयते।

नैसर्गिकशत्रुमित्रत्वादिबोधकचक्रम्

ग्रहः	सूर्यः	चन्द्रः	कुजः	बुधः	गुरुः	शुक्रः	शनिः
मित्रम्	चं,कु,गु	सू,बु	सू,चं,गु	सू,शु	र,चं,कु	बु,श	बु,शु
शत्रुः	शु,श	–	बु	चं	बु,शु	र,चं	सू,चं,कु
समः	बु	कु,बु,शु,श	शु,श	कु,गु,श	श	कु,गु	गु

२.५.२. तात्कालिमैत्रीविचारः पञ्चधामैत्री च

द्वौ ग्रहौ परस्परं ३,४,२,१०,११,१२, भावेषु स्थितौ भवतश्चेत् तयोर्मध्ये तात्कालिकमैत्री भवति।

नैसर्गिकतत्कालिकयोः मध्ये सम्बन्धेन पञ्चधामैत्री उत्पद्यते। तत् कथमित्युक्तौ-

१.यदि ग्रहौ तात्कालिकनैसर्गिकमित्युभयेष्वपि मित्रे भवतः तर्हि अधिमित्रमिति ।

२. यदि ग्रहौ नैसर्गिकचक्रे समौ तत्कालिके मित्रे चेत् तदा मित्रमिति।

३. एवमेव यदि नैसर्गिके शत्रुः तात्कालिके मित्रञ्चेत् तदानीं समं भवति।

४. ग्रहौ नैसर्गिके समौ तात्कालिके शत्रू भवतश्चेत् तदानीं शत्रुः भवतीति ज्ञातव्यम्

५. ग्रहौ यदि तात्कालिकनैसर्गिगयोर्मध्ये परस्परं शत्रू एव भवतः चेत् तदा अधिशत्रुरिति ज्ञेयम्। इत्येवमत्र पञ्चधामैत्रीविचारक्रमः उपपन्नः। स्पष्टज्ञानायात्र सारणी दर्श्यते।

१. नैसर्गिकमित्रम् + तात्कालिकमित्रम् = अधिमित्रम्।

२. नैसर्गिक समः + तात्कालिकमित्रम् = मित्रम्।

३.नैसर्गिक शत्रुः + तात्कालिकमित्रम् = समः।

४. नैसर्गिक समः + तात्कालिकशत्रुः = शत्रुः।

५. नैसर्गिक शत्रुः +तात्कालिकशत्रुः = अधिशत्रुः।

स्वावलोकनप्रश्नः

१. ग्रहाणां पञ्चधामैत्रीविचारं विवृणुत ?

२.६. ग्रहाणां दृष्टिविचारः

२.६.१. ज्योतिश्शास्त्रे विशिष्य फलकथनावसरे दृष्टिविचारः महत्वं भजते। शुभग्रहस्योपरि शत्रुग्रहस्य अथवा क्रूरग्रहस्य दृष्टिवशात् शुभग्रहः दुर्बलो भवेत्। तद्वदेव प्रबलस्य शुभग्रहस्य दृष्टिवशात् अशुभग्रहोऽपि शुभो भवितुमर्हति। ग्रहाणां दृष्टिवशात् जातके बहूनि परिवर्तनानि भवितुमर्हन्ति इत्यतः दृष्टिविचारस्य ज्योतिश्शास्त्रे उन्नतं स्थानम्।

ग्रहाणां दृष्टिविचारः फलदीपिकायां मन्त्रेश्वरेण प्रतिपाद्यते यथा --

शौर्याज्ञे रविजो गुरुर्गुरुसुतौ भोमश्चतुर्थाष्टमौ।

पूर्णं पश्यति सप्तमं च सकलास्तेष्वङ्घ्रिवृध्या क्रमात्।। इति।

अत्रोच्यते यत् --

सर्वेऽपि ग्रहाः स्वस्थानात् सप्तमं स्थानं पूर्णदृष्ट्या पष्यन्ति।

त्रिदश (३-१०) स्थाने पाददृष्ट्या (१/४)

त्रिकोण (५-९) स्थाने अर्धदृष्ट्या (१/२)

चतुरस्र (४-८) स्थाने पादोनदृष्ट्या (३/४) च

पश्यन्ति। पुनश्च शनि-गुरु-कुजानां क्रमशः त्रिदश-त्रिकोण-चतुरस्रस्थानेषु विशेषदृष्टिः भवति। विशेषदृष्टिः पूर्णदृष्टिसमा भवतीति ज्ञेयम्। अन्येषां ग्रहाणां पूर्वोक्तवदेव दृष्टिर्भवतीत्युपपन्नम्।

२.७. ग्रहाणां जात्यधिकारगुणादिविचारः

२.७.१. अधिकारः

रव्यादीनां क्रमशः अधिकारकालः एवं भवति।

रविः - षण्मासाः (अयनम्) चन्द्रः - घटिकाद्वयम्।

कुजः - एकं दिनम्। बुधः - मासद्वयम्।

गुरुः - एकः मासः। शुक्रः - एकः पक्षः।

शनिः - एकं वर्षम्।

अत्र ग्रन्थोक्त दिशा प्रमाणमुपलभ्यते। यथा --

"सूर्यादेरयनं क्षणो दिनमृतुर्मासश्च पक्षः शरत्" इति।

२.७.२. जातिः

रविः - क्षत्रियः। चन्द्रः - वैश्यः।

कुजः - क्षत्रियः। बुधः - शूद्रः।

गुरुः - ब्राह्मणः। शुक्रः - ब्राह्मणः।

शनिः - म्लेच्छः।

फलदीपिकाग्रन्थानुसारं प्रमाणं यथा -- **"विप्रौ शुक्रगुरू रविक्षितिसुतौ चन्द्रो बुधोऽन्त्यः शनिः"** इति।

२.७.३. गुणाः

रविः - सात्त्विकः	चन्द्रः - सात्त्विकः	कुजः - तामसः	
बुधः - राजसः	गुरुः - सात्त्विकः	शुक्रः - राजसः	शनिः- तामसः

गुणविभागविषये ग्रन्थकारेणोच्यते यथा -- **"प्राहुः सत्वरजस्तमांसि शशिगुर्वर्काः कविज्ञौ परे"** इति।

२.७.४. ऋतुः

रविः - ग्रीष्मः	चन्द्रः - वर्षर्तुः	कुजः - ग्रीष्मः	
बुधः - शरद्	गुरुः - हेमन्तः	शुक्रः - वसन्तः	शनिः- शिशिरः

"ग्रीष्मादर्ककुजौ शशी शशिसुतो जीवः शनिर्भार्गवः" इति फलदीपिकायाम् ऋतूनां विभागविषयकप्रमाणम् उपलभ्यते।

२.७.५. ग्रहाणां पित्र्यादिकारकत्वम्

यदि कस्यचित् जातकस्य जन्म दिवा जायते तर्हि रविः पितृकारकः शुक्रः मातृकारकश्च भवति। एवञ्च शनिः पितृव्यः चन्द्रः मातृभगिनीकारको भवति।

जातकस्य जन्म यदि रात्रौ जायते तर्हि पितृकारकः शनिः तथा चन्द्रः मातृकारको भवति। एवमेव रविशुक्रौ क्रमशः पितृव्यस्तथा मातृभगिनीकारकत्वमलङ्कुरुतः।

रविचन्द्रौ क्रमशः दक्षिणवामनेत्रयोः कारकौ भवतः। गुरुः ज्येष्ठभ्रातुः कारकः तथा कुजः कनिष्ठस्य कारको भवति। दत्तकपुत्रस्य कारको भवति बुधः। अत्र पुनः चन्द्रः शरीरस्य तथा सूर्यः आत्मनः कारको भवति। कुजादिपञ्चग्रहाः पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां कारकाः भवन्ति। गुलिकराहुकेतवः जातकस्य शरीरे क्लेशानुत्पादयन्ति।

बुधः घ्राणशक्तेः , चन्द्रशुक्रौ रसस्य, रविकुजौ रूपस्य तथा गुरुः वाक्शक्तेश्च कारको भवति। शेषाः शनिराहुकेतवः स्पर्शस्य कारकाः भवन्ति। एवं क्रमेण सर्वेषामपि ग्रहाणां कारकत्वमुक्तं भवति। ग्रहः यस्याङ्गस्य कारकः तदङ्गं सः प्रभावयति।

उदा - बुधः घ्राणशक्तेः कारकः। बुधः यदि बलिष्ठश्चेत् तदा जातकस्य घ्राणशक्तिः प्रबला भवति तथैव दुर्बलश्चेत् तद्विपरीतं ज्ञेयम्। एवमेव अन्यत्रापि विचारणीयम्।

२.७.६. ग्रहाणां शुभाशुभत्वं पुरुषादिसंज्ञाश्च

क्षीणः चन्द्रः पापयुतः बुधः तथा रविकुजशनिराहुकेतवः पापाः। अन्ये शुभाः।

रविकुजगुरवः पुरुषग्रहाः। शुक्रराहुचन्द्राः स्त्रीग्रहाः। केतुबुधशनयः नपुंसकग्रहाः भवन्ति। सारण्या स्पष्टं भवति।

शुभग्रहाः	गुरुः, शुक्रः, पूर्णचन्द्रः, शुभयुतबुधः
अशुभग्रहाः	रविकुजराहुकेतवः, क्षीणचन्द्रः , पापयुत बुधः
पुरुषग्रहाः	रविः, कुजः, गुरुः
स्त्रीग्रहाः	शुक्रः, चन्द्रः, राहुः
नपुंसकग्रहाः	केतुबुधशनयः

ग्रहाणामयं विभागः अन्यत्र होराग्रन्थेषु किञ्चिदिव भिद्यते। फलदीपिकाग्रन्थोक्तदिशा एव अयं क्रमः निर्दिष्टो भवति।

२.७.७. ग्रहाणां पृथिव्यादितत्वानि देवताश्च

ग्रहाः	**रविः**	**चन्द्रः**	**कुजः**	**बुधः**	**गुरुः**	**शुक्रः**	**शनिः**
तत्वम्	अग्निः	जलम्	अग्निः	पृथिवी	आकाशः	जलम्	वायुः
देवताः	रुद्रः	अम्बा	कार्तिकेयः	विष्णुः	ब्रह्मा	लक्ष्मीः	यमः

अत्र प्रमाणं यथा,

रुद्राम्बागुहविष्णुधातृकमलाकालाह्यजा देवताः

सूर्यादग्निजलाग्निभूमिखपयोवाय्वात्मकाः स्युर्ग्रहाः।। इति।

२.७.८. ग्रहाणां धान्य-रत्न-धातु-रस-प्रदेशादिविभागः

ग्रहः	**धान्यम्**	**प्रदेशाः**	**रत्नम्**	**धातुः**	**रसः**
रविः	गोधूमम्	कलिङ्गः	माणिक्यम्	ताम्रम्	कटुः
चन्द्रः	तण्डुलम्	यवनदेशः	मुक्ता(धवलम्)	कांस्यम्	लवणम्

ग्रहः	**धान्यम्**	**प्रदेशाः**	**रत्नम्**	**धातुः**	**रसः**
कुजः	आढकः	अवन्तिका	विद्रुम	ताम्रम्	तिक्तम्
बुधः	मुद्गः	मगध	मरकतम्	त्रपुः	मिश्रितः
गुरुः	चणकः	सिन्धुः	पुष्यरागः	स्वर्णम्	मधुरम्
शुक्रः	श्याममुद्गः	कीकटः	वज्रम्	रोप्यम्	आम्लम्
शनिः	तिलः	सौराष्ट्रम्	नीलः	अयः	कषायः
राहुः	माषः	अम्बरः	गोमेदकम्	-	-
केतुः	कुलित्थः	पर्वतप्रदेशः	वैडूर्यम्	-	-

अनिष्टग्रहाणां शान्त्यर्थं तत्तद्ग्रहोक्तानां धान्य-रत्न-धात्वादीनां दानं कर्तव्यम्। तत्तद्ग्रहोक्तानां रत्नानां धारणञ्च कर्तव्यम्। अयमेव एतेषामुपयोगः।

स्वावलोकनप्रश्नः

२. ग्रहाणाम् अन्न-रत्न-धातु-रस-प्रदेशादिविभागं लिखत

२.७.९. ग्रहाणां वृक्षाः

ग्रहाः	वृक्षाः
रविः	अन्तःसारवृक्षः।
चन्द्रः	लताः। पुष्पवृक्षाः।
कुजः	कण्टकवृक्षः
बुधः	फलहीनवृक्षाः
गुरुः	फलवृक्षाः
शुक्रः	लताः
शनिः	कण्टकवृक्षः, रसहीनः
राहुः	गुल्मः
केतुः	गुल्मः

इत्येवं रीत्या ग्रहभेदनामकेऽस्मिन्नध्याये ग्रहाणां सम्पूर्णं स्वरूपं वर्णितम्। ज्योतिश्शास्त्रस्य अध्ययनावसरे , फलकथनावसरे च ग्रहाणां स्वरूपज्ञानमत्यन्तमावश्यकम्। ग्रहाणां स्वरूपज्ञानं विना अग्रिमाध्यायानामवगमनं क्लेशाय भवति। अतः अत्रोक्तानां सर्वेषामपि विषयाणां सम्यगध्ययनम् अनिवार्यम्।

२.८. आदर्शप्रश्नाः

१. रव्यादीनां कारकत्वं निरूपयत।

२. रव्यादीनां स्वरूपं प्रकृतिञ्च विशदयत।

३. ग्रहाणां मैत्रीविचारं सप्रमाणं विशदयत।

४. ग्रहाणां धातु-रस-रत्न-प्रदेशादिविभागं वर्णयत।

५. ग्रहाणां पित्र्यादिकारकत्वं निरूपयत।

तृतीयः खण्डः - वर्गभेदाध्यायः

संरचना

३.०. प्रस्तावना

३.१. लक्षिताधिगमविशेषाः

३.२. दशवर्गाणां विचारः

३.३. दशवर्गाणां विचारः

३.३.१. दशवर्गाणां नामानि

३.३.२. विभिन्नवर्गेषु फलप्रमाणानि

३.३.३. दशवर्गाणां क्रमशः उपस्थापनम्

३.३.४. ग्रहाणां बालाद्यवस्थाः

३.३.५. ग्रहाणां दीप्ताद्यवस्थाः तेषां फलञ्च

३.४. आदर्शप्रश्नाः

३.१. प्रस्तावना

होराशास्त्रोक्तरीत्या सर्वेऽपि ग्रहाः स्वबलानुगुणं शुभाशुभं फलं प्रयच्छन्ति। सामान्यतया जातकस्य लग्नकुण्डल्याधारेण राशिकुण्डल्याधारेण वा दैवज्ञैः फलादेशः क्रियते। परन्तु कदाचित् सूक्ष्मफलज्ञानाय विशिष्टफलज्ञानाय वा अस्माभिः अंशकवशात् जायमानफलस्यापि स्वीकरणं फलादेशकरणावसरे कर्तव्यं भवति। अर्थात् लग्नकुण्डल्याधारेण कस्यचित् ग्रहस्य बलं न स्यात् , तथापि यदि नवांशवशात् अथवा द्रेष्काणवशात् यदि तस्य ग्रहस्य स्थितिः उत्तमा भवति तर्हि सः ग्रहः प्रबलः ज्ञेयः। राशिभावतुल्यमेव नवांशस्यापि फलमिति केचित्। एवमेव विशिष्य नष्टप्रश्ने बन्धप्रश्ने वा द्रेष्काणस्यैव महत्वमिति प्रश्नमार्गकारः कथयति।

अनेन इदं स्पष्टं यत् जातकदर्शनावसरे जातके ग्रहाणां बलाबलनिर्णयावसरे केवलं राशि-लग्न-कुण्डल्योः दर्शनेन सह अंशकस्यापि बलं ग्राह्यमिति।

अध्यायेऽस्मिन् एकस्य राशेः दशवर्गाः उक्ताः। अर्थात् दशप्रकारैः राशेः विभागक्रमः अत्र वर्णितः। के ते दशवर्गाः ? कथञ्च तेषां विभागक्रमः इत्यादिकं सर्वमपि सरलतया अग्रे निरूप्यते।

३.२. लक्षिताधिगमविशेषाः

* दशवर्गाणां ज्ञानम्।

* दशवर्गाणां भेदः तेषां विभागक्रमश्च।

* अंशककुण्डल्याः आवश्यकता महत्वञ्च ज्ञायते।

* दशवर्गफलानि जानन्ति।

* ग्रहाणां दीप्ताद्यवस्थाः। इत्यादीनां निरूपणम्।

३.३. दशवर्गाणां विचारः

३.३.१. दशवर्गाणां नामानि

फलदीपिकाकारस्य वचनानुसारं दशवर्गाः एवं वर्तन्ते।

१. राशिः	२. द्रेष्काणम्	३. नवांशः
४. होरा	५. त्रिंशांशः	६. द्वादशांशः
७. सप्तमांशः	८. दशांशः	९. षोडशांशः

१०. षष्ट्यंशः इति एते दशवर्गाः भवन्ति।

एकस्मिन् राशौ ३० अंशाः भवन्ति। अस्यैव राशेः विविधप्रकारैः दशधा विभागः कृतः पूर्वाचार्यैः। बृहज्जातके तावत् षड् एव वर्गाः वर्णिताः। सामान्यतया सूक्ष्मफलप्रदाने षड्वर्गाणां विभागेन अलमिति तेषामभिप्रायः स्यात्। तेषां मतानुसारं १. राशिः २. होरा ३. द्रेष्काणम् ४. नवांशः ५. त्रिंशांशः ६. द्वादशांशः इति षड्वर्गाः।

एते षड्वर्गाः सामान्यतया सर्वैः उपयुज्यन्ते। अस्मिन्नेव सप्तमांशस्य योजनेन सप्तवर्गाः भवन्ति। तत्र पुनः दश- षोडश- षष्ट्यंशानां योजनेन दशवर्गाः सिध्यन्ति।

३.३.२. विभिन्नवर्गेषु फलप्रमाणानि

कस्यचित् जातके यदि एकः ग्रहः उच्चस्थितश्चेत् सः बलवान् पूर्णफलप्रदश्च भवतीति ज्ञातपूर्वमेवास्ति। अधुना यदि ग्रहः दुर्बलश्चेत् किं सः अशुभमेव फलं प्रयच्छति इति चेन्न। एतादृशसमये अस्माभिः नवांशेत्याद्यंशानां स्थितिवशात् फले बले वा भेदः ज्ञातव्यो भवति।

अधुना विभिन्नवर्गेषु बलप्रमाणानि उच्यन्ते। राशिवर्गे (क्षेत्रे) पूर्णं बलम्। होरायां, द्रेष्काणे, नवांशे, त्रिंशांशे, द्वादशांशे, सप्तमांशे च अर्धं बलम्। षोडशवर्गे, दशमांशे, षष्ट्यंशे च पादबलम् । अत्र इदं ज्ञेयम्- कस्यचित् जातके यदि ग्रहः उच्चे अस्ति तर्हि पूर्णं स्थानबलमिति ज्ञातमेवास्ति। तद्वदेव जातके यदि कस्यचित् ग्रहस्य होरायां, नवांशे, त्रिंशाशे, द्रेष्काणे, द्वादशांशे, सप्तमांशे उच्चस्थानस्थितिः भवति चेत् अर्धमुच्चबलं ज्ञेयमित्यर्थः। तदेव यदि षोडशांशे, दशमांशे, षष्ट्यंशे वा उच्चस्थितिश्चेत् पादबलं ज्ञेयम्। एवमाहत्य अस्यायमर्थो भवति यत् लग्नकुण्डल्यां ग्रहस्य यावद् बलं भवति तस्यार्धं बलं अन्यवर्गेभ्यः ग्राह्यमित्यर्थः।

उदा - सूर्यः जातके यदि मेषराशौ स्थितश्चेत् पूर्णबलम्। सूर्यः लग्नकुण्डलिवशात् नीचे, तथापि नवांशवशात् द्रेष्काणवशात् वा यदि उच्चे तर्हि नीचस्थितः अर्ध एव दोषः भवतीत्यर्थः। एवमेव सर्वत्र बलाबलनिर्णयः कार्यः।

स्वावलोकनप्रश्नः

१. दशवर्गाणां नामानि लिखत

____

____

____

____

____

____

३.३.३. दशवर्गाणां क्रमशः उपस्थापनम्

३.३.३.१. राशिः

भचक्रे ३० अंशात्मकः एकः भागः राशिः भवति। एकस्मिन् चक्रे आहत्य १२ राशयः भवन्ति। ३० x १२ = ३६०। राश्यधिपाः पूर्वमेवोक्ताः।

३.३.३.२. होरा

राशेरर्धं होरा। अर्थात् एका होरा १५ अंशात्मिका भवति ३०/२ = १५ अर्थात् एकस्मिन् राशौ होराद्वयं भवति।

होराधिपत्यं तावत् -- विषमराशिषु प्रथमहोरा सूर्यस्य द्वितीयहोरा चन्द्रस्य भवति। एवमेव समराशिषु प्रथमहोरा चन्द्रस्य तथा द्वितीयहोरा सूर्यस्य भवति।

३.३.३.३. द्रेष्काणम्

राशेः तृतीयः भागः भवति द्रेष्काणम्। अर्थात् एकस्मिन् राशौ त्रीणि द्रेष्काणानि भवन्ति।

प्रथम अंशात् (१) दशमांशपर्यन्तं (१०) - प्रथमदेष्काणम्।

एकादशांशत् (११) विंशत्यंशपर्यन्तं (२०) द्वितीयं द्रेष्काणम्।

एकविंशत्यंशात् (२१) त्रिंशदंशपर्यन्तं (३०) तृतीयं द्रेष्काणम्।

इति क्रमेण अस्य विभागः भवति। एकं द्रेष्काणमित्युक्ते १० अंशाः इति स्पष्टम्।

अधिपतिविभागः

प्रथमद्रेष्काणाधिपतिस्तु स्वयं राश्यधिप एव।

द्वितीयद्रेष्काणाधिपतिस्तु राशेः पञ्चमस्थानाधिपतिः।

तृतीयद्रेष्काणाधिपतिस्तु राशेः नवमराश्यधिपतिः भवति।

३.३.३.४. नवांशः

एकस्य राशेः नवमः भागः नवांश इत्युच्यते। एकस्मिन् राशौ ९ नवांशाः भवन्ति। राशेः नवभागेषु विभागः एवं वर्तते।

३.२० - १	६.४० - २	१०.०० -३
१३.२० - ४	१६.४० - ५	२०.०० - ६
२३.२० - ७	२६.४० - ८	३०.०० - ९

नवांशगणाना तावत् **मेष-मकर-तुला-कर्क** इति सूत्रानुसारं प्रवर्तते। अर्थात् -- मेषराशौ मेषराशितः एव नवांशगणाना प्रवर्तते वृषभराशौ मकरराशितः गणना भवति। मिथुनराशौ तुलाराशितः गणना भवति। कर्कराशौ कर्कराशितः गणना भवति। पुनः सिंहराशौ मेषराशितः, कन्याराशौ मकरतः, तुलाराशौ तुलातः, वृश्चिकराशौ कर्कतः इत्येवं प्रकारेण अग्रेऽपि ज्ञेयम्। स्पष्टार्थं सारणी प्रदीयते।

कर्कः	**मेषः**	**मकरः**	**तुला**
तुला	**नवांशगणना सूत्रसारणी**		**कर्कः**
मकरः			**मेषः**
मेषः	**कर्कः**	**तुला**	**मकरः**

उदाहरणम् -- रविः- २-१२-१०-००

अत्र चतुर्थः नवांशः भवति। अस्मिन् स्फुटे मिथुनराशिः भवति। मिथुनराशौ नवांशगणना तुलातः आरभ्यते। तुलातः चतुर्थः राशिः मकरः। अतः मकरस्याधिपतिः शनिः नवांशाधिपतिः भवति। नवांशकुण्डल्यां रविः मकरे अस्तीति ज्ञेयम्।

नवांशे विशेषः - सर्वत्र राशिषु स्वीयः नवांशः वर्गोत्तमः भवति। अर्थात् मेषराशौ मेषनवांशः वर्गोत्तमः। वृषभराशौ पञ्चमनवांशः वर्गोत्तमः भवति। मेषादितः क्रमेण - १-५-९, ... इति , क्रमेण गणना प्रवर्तते।

३.३.३.५. द्वादशांशः

राशेः द्वादशः भागः द्वादशांशः इत्युच्यते। एकः द्वादशांशः इत्युक्ते २.३-० अंशाः भवन्ति। एवमाहत्य राशौ १२ भागाः भवन्ति। तद्यथा --

२°-३०' - १ ५°-००' - २

७°-३०′ - ३	१०°-००′ - ४
१३°-३०′ - ५	१५°-००′ - ६
१७°-३०′ - ७	२०°-००′ - ८
२२°-३०′ - ९	२५°-००′ - १०
२७°-३०′ - ११	३०°-००′ - १२

द्वादशांशाधिपतयस्तु ग्रहस्थानादेव क्रमशः द्वादशराशयः भवन्ति।

३.३.३.६. त्रिंशाशः

राशेः त्रिंशतमः भागः त्रिंशांशः भवति। एकस्मिन् राशौ एकैकांशस्य एकः त्रिंशांशः भवति। त्रिंशाशस्य गणना प्रकारः तेषामधिपतीनां क्रमश्च अन्यवर्गेभ्यः किञ्चित् भिन्नः भवति।

त्रिंशांशसारणी

विषमराशिषु	**कुजः**	**शनिः**	**गुरुः**	**बुधः**	**शुक्रः**	
	५°	५°	८°	७°	५°	= ३०°
समराशिषु	**शुक्र**	**बुधः**	**गुरुः**	**शनिः**	**कुजः**	
	५°	७°	८°	५°	५°	= ३०°

त्रिंशांशगणनाप्रकारस्तु विशमराशिषु

कुज **शनि** **गुरु** **ज्ञ** **शुक्राणां** क्रमशः

५ ५ ८ ७ ५ = ३० अंशपर्यन्तं आधिपत्यं भवति। अर्थात् ० अंशतः ५ पर्यन्तं कुजः त्रिंशांशधिपतिः भवति। ५ तः १० पर्यन्तं शनिः अधिपः ११-१८ अंशपर्यन्तं गुरुः अधिपतिः भवति। एवमेव अन्येषामपि चिन्तनीयम्।

समराशिषु चेत् तद्विपरीतक्रमेण ज्ञेयम्। अर्थात् कुज - शनि - गुरु - बुध- शुक्राणाम् अंशाः विपरीतक्रमेण अर्थात् ५-७-८-५-५ भवन्ति। स्पष्टार्थं पूर्वोक्तसारणी द्रष्टव्या।

३.३.३.७. सप्तमांशः

राशेः सप्तमः भागः सप्तमांशः भवति। अत्र एकः सप्तमांशः ३०/७= ४-१७-९ मितः

भवति। अस्य गणनाक्रमस्तु विषमराशिषु स्वगृहात् क्रमशः भवति। समराशिषु स्वगृहात् सप्तमराशितः क्रमशः भवति।

३.३.३.८. दशांशः

राशेः दशमः भागः दशांशसंज्ञकः भवति। अत्र एकः दशांशः ३०/१०= ३ परिमितः भवति। विषमराशिषु स्वराशितः क्रमशः तथा समराशिषु स्वराशितः नवमगृहमारभ्य दशांश गणना, तत्तद् गृहाधिपतयः स्वामिनः च भवन्ति।

३.३.३.९. षोडशांशः

राशेः षोडशः भागः षोडशांशसंज्ञकः भवति। एकः षोडशांशः १-५२′-३०" परिमितः भवति। एतादृशः षोडशांशाः १६ भवन्ति एकस्मिन् राशौ। चरराशिषु मेषतः आरभ्य कर्क पर्यन्तं राशीणां क्रमशः षोडशांशाः भवन्ति। स्थिरराशिषु सिंहराशितः वृश्चिकपर्यन्तं तथैव, द्विस्वभावराशिषु धनुराशितः क्रमशः षोडशांशाः भवन्ति। अत्र स्पष्टज्ञानाय सारण्यादिकं ग्रन्थे द्रष्टव्यम्।

३.३.३.१०. षष्ट्यंशः

एकस्य राशेः षष्टिः भागः षष्ट्यंशः भवति। अर्थात् एकः षष्ट्यंशः ३०/६०=०-३० परिमितः भवति। अंशस्यार्धभागः ३० कलामितः एकः षष्ट्यंशः। एतेषां षष्ट्यंशानां विभिन्नानि नामानि दत्तानि सन्ति।

विषमराशिषु - १,२,८,९,१०,११,१२,१५,१६,३०,३१,३२,३३,३४,३५, ३९,४०,४२,४३,४४, ४८,५१,५२,५९, इति संख्याकाः षष्ट्यंशाः अशुभाः भवन्ति। अन्ये अंशाः शुभसंज्ञकाः ज्ञेयाः।

समराशिषु - उपर्युक्ताः अशुभसंज्ञकाः अंशाः शुभाः भवन्ति। अन्ये सर्वेऽपि अंशाः अशुभाः। अर्थात् उपर्युक्तफलस्य विपरीतफलदायकाः भवन्तीति ज्ञेयम्।

३.३.४. ग्रहाणां बालाद्यवस्थाः

विषमराशिषु ग्रहाणामवस्था - यः कोऽपि ग्रहः ० तः ६ अंशयोर्मध्ये स्थितो भवति तर्हि तस्य बाल्यावस्था ज्ञेया। ग्रहः यदि ६ तः १२ अंशयोर्मध्ये तिष्ठति तर्हि कुमारावस्था भवति। १२ तः १८ अंशपर्यन्तं युवावस्था ज्ञेया। १८ तः २४ अंशपर्यन्त वृद्धावस्था। तथा २४

तः ३० पर्यन्तं मृतावस्था इति क्रमेण ग्रहाणां बालादिपञ्चावस्थाः भवन्ति। समराशिषु चेत् तद्विपरीततया ज्ञेयम्। सारण्या स्पष्टं भवति।

विषमराशिषु अवस्थाः	**अंशाः**	**समराशिषु अवस्थाः**
बालावस्था	०-६	मृतावस्था
कुमारावस्था	६-१२	वृद्धावस्था
युवावस्था	१२-१८	युवावस्था
वृद्धावस्था	१८-२४	कुमारावस्था
मृतावस्था	२४-३०	बालावस्था

अवस्थाफलम् -

बालावस्था - विकासोन्मुखः कुमारावस्था - सुखी

युवावस्था - राजा वृद्धावस्था - रोगी मृतावस्था - मृत्युभयम्

३.३.५. ग्रहाणां दीप्ताद्यवस्थाः तेषां फलञ्च

ग्रहाणां दीप्तादयः नव अवस्थाः भवन्ति । ताश्च यथा -- १. दीप्तावस्था २. स्वस्थावस्था ३. मुदितावस्था ४. शान्तावस्था ५. शक्तावस्था ६. पीडितावस्था ७. भीतावस्था ८. विकलावस्था ९. खलावस्था चेति।

१. स्वोच्चस्थितग्रहस्य दीप्तावस्था भवति।

२. स्वराशिस्थितग्रहस्य स्वस्थावस्था।

३. मित्रक्षेत्रस्थितस्य मुदितावस्था।

४. शुभग्रहवर्गस्थितस्य शान्तावस्था।

५. स्पष्टरश्मियुतस्य अर्थात् अनस्तंगतस्य ग्रहस्य शक्तावस्था ज्ञेया।

६. अन्यग्रहप्रभावितस्य पीडितावस्था।

७. पापग्रहवर्गयुक्तस्य खलावस्था।

८. शत्रुराशिस्थितस्य - दुःखितावस्था।

९. अस्तङ्गतस्य ग्रहस्य - विकलावस्था भवति।

अवस्थानां नामानुसारमेव प्रायः तेषां फलान्यपि भवन्ति। दीप्ताद्यवस्थानां फलानि सारण्या प्रदीयन्ते। यथा --

संख्या	अवस्थाः	ग्रहस्थितिः	फलम्
१.	दीप्तावस्था	उच्चस्थितिः	ऐश्वर्यवान्, विजयी
२.	स्वस्थावस्था	स्वराशिस्थितिः	वंशवृद्धिकर्ता, सम्पन्नः, प्रभुः
३.	मुदितावस्था	मित्रगृहस्थितिः	प्रसन्नचिन्तः, भोगी
४.	शान्तावस्था	शुभवर्गस्थितिः	शान्तचित्तः, धार्मिकः, विद्वान्
५.	शक्तावस्था	बलवान्	वैभवसम्पन्नः, कीर्तिमान् लोकप्रियः
६.	पीडितावस्था	युद्धे पराजितः	शत्रुपीडितः, प्रवासी , बन्धुरहितः
७.	भीतावस्था	नीचराशिस्थः	शत्रुपीडितः, दुर्बलः, दीनः
८.	विकलावस्था	अस्तङ्गतः	अनाचारी, दरिद्रः, भीतः
९.	खलावस्था	पापवर्गस्थः	नीचवृत्तिनिरतः, शोकार्तश्च।

स्वावलोकनप्रश्नः

२. नवांशगणनाप्रकारं वर्णयत ?

३.४. आदर्शप्रश्नाः

१. दशवर्गाणां नामानि लिखत।

२. दशवर्गाः सप्रमाणं निरूपणीयाः।

३. नवांशगणनाप्रकारं विशदयत।

४. ग्रहाणां दीप्ताद्यवस्थाः तासां फलञ्च निरूपयत।

५. ग्रहाणां बालाद्यवस्थाः सफलाः निरूपणीयाः।

चतुर्थः खण्डः - ग्रहबलभेदाध्यायः

संरचना

४.१.प्रस्तावना

४.२. लक्षिताधिगमविशेषाः

४.३. षड्बलविचारः

४.४.१. लग्नबलम्

४.४.२. ग्रहाणां बलप्रमाणम्

४.५.१. ग्रहाणां दृष्टिबलम्

४.६. आदर्शप्रश्नाः

४.१.प्रस्तावना

मन्त्रेश्वरदैवज्ञविरचिते फलदीपिकानामकेऽस्मिन् ग्रन्थे ग्रहबलभेदनामकः अयं चतुर्थः अध्यायः। ज्योतिश्शास्त्रे फलकथनावसरे ग्रहाणां बलाबलज्ञानम् अत्यन्तमावश्यकम्। ग्रहाणां बलाबलं दृष्ट्वैव जातके प्रबलग्रहस्य ज्ञानं भवितुमर्हति। बलाबलज्ञानार्थं ज्योतिश्शास्त्रे षड्विधानि बलानि प्रोक्तानि। तानि च यथा,

१. कालबलम्	२. चेष्टाबलम्	३. उच्चबलम्
४. दिग्बलम्	५. अयनबलम्	६. स्थानबलम्। इति।

एतानि षड्बलानि उपयुज्य बलाबलनिर्णयः क्रियते। अध्यायेऽस्मिन् आहत्य २४ श्लोकाः भवन्ति। एतेषु श्लोकेषु षड्बलानि विस्तरेण विवृतानि सन्ति। तेषां षड्बलानां विचारोऽत्र क्रमशः क्रियते।

४.२. लक्षिताधिगमविशेषाः

* कालबलम्। * चेष्टाबलम्।

* उच्चबलम्।
* दिग्बलम्।
* अयनबलम्।
* स्थानबलम्।
* लग्नबलम्।
* ग्रहाणां दृष्टिबलम्।
* चन्द्रक्रियाफलानि।
* चन्द्रावस्थाफलानि।
* चन्द्रवेलाफलानि।

४.३. षड्बलविचारः

होराशास्त्रे फलकथनावसरे ग्रहबलस्य अत्यन्तमुपयोगो दृश्यते। ग्रहाणां बलाबलनिर्णयानन्तरमेव सूक्ष्मः फलदेशः साध्यो भवति। ग्रहाणां बलाबलनिर्णयार्थं ज्योतिश्शास्त्रे मुख्यतया षड्बलानि प्रतिपादितानि। तानि च यथा --

वीर्यं षड्विधमाह कालजबलं चेष्टाबलं स्वोच्चजं दिग्वीर्यत्यवनोद्भवं दिविषदां स्थानोद्भवं च क्रमात् इति। अत्रोच्यते यत् बलानि आहत्य षट् भवन्ति। यथा --

१. कालजबलम्	२. चेष्टाबलम्	३. उच्चजबलम्
४. दिग्बलम्	५. अयनबलम्	६. स्थानबलमिति।

अत्रादौ किन्नाम कालबलमिति पश्यामः।

४.३.१. कालबलम्

कुजचन्द्रशुक्राः रात्रौ, बुधः दिवा रात्रौ च बलं प्राप्नोति। अन्ये रविगुरुशनयः दिवाबलिनो भवन्ति। एतद् विहाय सर्वे शुभग्रहाः शुक्लपक्षे तथैव कृष्णपक्षे सर्वेऽप्यशुभग्रहाः बलिनो भवन्ति। एवमेव सर्वे ग्रहाः स्वीये वर्षे अर्थात् वर्षाधिपत्यप्राप्तिकाले १/४ बलं, स्वीये मासे १/२ स्वीयदिने ३/४ बलं, तथैव स्वीयहोरायां सर्वे ग्रहाः बलं प्राप्नुवन्ति। इदमेव कालबलमित्युच्यते। अत्र स्वीयमासे इत्यस्य अर्थः भवति- यः ग्रहः मासाधिपो भवति सः मासः तस्य ग्रहस्य स्वीयः मासः इति। इदमेव ग्रन्थकारेण श्लोके उच्यते यथा --

निश्यारेन्द्रसिताः परे दिवि सदा ज्ञः शुक्लपक्षे शुभाः।

कृष्णेऽन्ये च निजाब्दमासदिनहोरास्वङ्घ्रिवृध्या क्रमात्।। इति।

४.३.२. चेष्टाबलम्

राकाचन्द्रस्य चेष्टाबलमुदगयने भास्वतो वक्रगानां

युद्धे चोदक्स्थितानां स्फुटबहुलरुचां स्वोच्चवीर्यं स्वतुङ्गे।

इत्युक्त्यनुसारं चन्द्रः यदा पूर्णो भवति तदानीं चेष्टाबलं प्राप्नोति। सूर्यः उत्तरायणे चेष्टाबलं प्राप्नोति। भौमादिपञ्चताराग्रहाः यदा वक्रिणो भवन्ति तदा चेष्टाबलं विन्दन्ति। युद्धरतग्रहेषु उत्तरदिक्स्थो ग्रहः विजयी भवति चेष्टाबलञ्च प्राप्नोति। सम्पूर्णरश्मियुक्तः ग्रहोऽपि चेष्टाबलं प्राप्नोति।

४.३.३. उच्चबलम्

किन्नाम उच्चबलमित्यत्र उच्यते - ‘‘**स्वोच्चवीर्यं स्वतुङ्गे**’’ इति। अस्यायमर्थो भवति यत् ग्रहः यदा स्वीयपरमोच्चांशे भवति तदा उच्चबलं प्राप्नोतीति। अत्र शङ्का जायते यत् किन्नाम परमोच्चांश इति। अत्र समाधानमुच्यते यथा -- रव्यादिग्रहाः मेष - वृष - मकर - कन्या - कर्क - मीन - तुला - राशिषु उच्चाः भवन्ति। तत्र च पुनः यदि १०-३-२८-१५-५-२७-२० अंशेषु परमोच्चाः भवन्ति। अत्र एतेषु परमोच्चांशेषु स्थितः ग्रहः उच्चबलं प्राप्नोतीत्यवगन्तव्यम्।

४.३.४. दिग्बलम्

‘‘**दिग्वीर्यं खेऽर्कभौमौ सुहृदि शशिसितौ विद्गुरू लग्नगौ चेत्**’’ इत्युक्त्यनुसारं रविभोमौ खे अर्थात् दशमे स्थाने दिग्बलं प्राप्नुतः। शशिसितौ अर्थात् चन्द्रशुक्रौ सृहृत्स्थाने अर्थात् चतुर्थस्थाने दिग्बलं प्राप्नुतः। बुधगुरू लग्ने तथा शनिः अस्ते अर्थात् सप्तमे दिग्बलिनो भवन्तीति ज्ञेयम्।

४.३.५. अयनबलम्

‘‘**याम्यमार्गे बुधशनिशशिनोऽन्येऽयनाख्ये परस्मिन्**’’ इत्युक्त्यनुसारं याम्यायने अर्थात् दक्षिणायने बुध-चन्द्र-शनयः अयनबलिनो भवन्ति। तथैव शेषाः रविकुजबुधगुरुशुक्राः उत्तारयणे अयनबलिनो भवन्ति। इत्येवंरीत्या अयनबलमवगन्तव्यम्।।

४.३.६. स्थानबलम्

ग्रहः यदि स्वीयोच्चराशौ, स्वराशौ, मित्रगृहे भवति चेत् स्थानबलं प्राप्नोति।

केन्द्रस्थानेषु अर्थात् १-४-७-१० स्थानेषु स्थितः ग्रहोऽपि स्थानबलं प्राप्नोति। एवमेव पणफरस्थानेषु (२,५,८,११) तथा आपोक्लिमस्थानेषु (३,६,९,१२) स्थितः ग्रहः स्थानबलं प्राप्नोति। अत्र केन्द्रस्थानेषु पूर्णबलं पणफरस्थानेषु अर्धबलं तथैव आपोक्लिमस्थानेषु स्थितः ग्रहः पादबलं प्राप्नोतीति शास्त्रवचनम्। तदुक्तं फलदीपिकायां यथा --

स्वोच्चस्वर्क्षसुहृद्गृहेषु बलिनः षट्सु स्ववर्गेषु वा
प्रोक्तं स्थानबलं चतुष्टयमुखात्पूर्णार्द्धपादाः क्रमात्।
मध्यायन्तकषण्डमर्त्यवनिताः खेटा बलिष्ठाः क्रमात्
मन्दारज्ञगुरुशनोब्जरवयो नैजे बले वर्धनाः ।। इति।

अत्रोच्यते यत् -- नपुंसको ग्रहः राशेः मध्यभागे , पुरुषग्रहः राश्यादौ तथा स्त्रीग्रहः राशेः अन्त्यभागे बली भवति। अत्र प्रसङ्गवशात् बृहज्जातकरीत्या ग्रहाणां नपुंसकादि संज्ञाः उच्यन्ते -- "**बुधसूर्यसुतौ नपुंसकाख्यौ शशिशुक्रौ युवती नराश्च शेषाः**" इति। ग्रहाणां नैसर्गिकबलं इत्थं कथ्यते -- शनिकुजबुधगुरुशुक्रचन्द्रसूर्याः क्रमशः बलिनो भवन्तीति। अत्र प्रसङ्गवशात् बृहज्जातकस्य श्लोकः स्मर्यते। यथा -- "**शकुबुगुशुचसाद्याः वृद्धितो वीर्यवन्तः**" इति।

स्वावलोकनप्रश्नः

१. कालबलं सप्रमाणं निरूपयत ?

४.३.६.१. स्थानबले विशेषः

ग्रहः स्वोच्चस्थाने, स्वीये नवांशे, स्वगृहे स्थितोऽपि यदि अस्तङ्गतश्चेत् दुर्बलो भवति। तथैव यदि नीचस्थाने , शत्रुक्षेत्रे स्थितः सन्नपि वक्री जायते चेत् बलवान् भवतीत्यवगन्तव्यम्।

स्थानबलविचारे इतोऽपि केचन मुख्यांशाः वर्तन्ते। यथा --

* सर्वे ग्रहाः स्वोच्चराशो बलिनो भवन्ति।

* सम्पूर्णपक्षबलयुक्तः चन्द्रः बलवान् भवति शुभफलञ्च प्रयच्छति।

* कुजादिपञ्चताराग्रहाः यदा वक्रिणो भवन्ति-तदा पूर्णबलिनो भूत्वा शुभफलदा भवन्ति।

इत्येवं रीत्या अत्र क्रमशः षड्बलानि प्रतिपादितानि। अग्रे ग्रहाणां बलाबलविचारसम्बद्धः लग्नबलविचारः प्रस्तूयते।

४.४.१. लग्नबलम्

पुरुषराशिः अर्थात् विषमराशिः यदि कस्यचिद् लग्नं स्यात्तर्हि लग्नस्य रूपं बलमर्थात् पूर्णं बलं वाच्यम्। समराशिषु चेत् अर्धं बलमिति ज्ञेयम्। कस्यचित् जातके लग्नेशः यदि बलवान् तर्हि लग्नमपि लग्नेशसमानबलं प्राप्नोति। शुक्रयुतलग्नमपि बलप्रदमेव भवति।

एवमेव दिवा जन्म भवति चेत् दिवाबलिराशिषु अन्यतमं लग्नं स्यात्तर्हि पूर्णं बलं ज्ञेयम्। तथैव जन्म यदि रात्रौ चेत् रात्रिबलिराशिषु अन्यतमं लग्नं चेत् तत् बलयुतं ज्ञेयम्।

उपचयस्थानेषु स्थितः लग्नेशः बलवान् भवति। उपर्युक्तविवरणं फलदीपिकारीत्या प्रमाणीक्रियते। यथा --

रूपं मानुषभेऽलिभेङ्घ्रिरपरेष्वर्धं बलं स्यात्तनोः
तुल्यं स्वामिबलेन चोपचयगे नाथेऽतिवीर्योत्कटम्।
स्वामीड्यज्ञयुतेक्षिते कवियुते चान्यैरयुक्तेक्षिते
शर्वर्यां निशि राशयोऽहनि परे वीर्यान्विताः कीर्तिताः।। इति।

अधुना ग्रहाणां स्थितिभेदेन बलस्य प्रमाणं कथं भिद्यते इति विचार्यते।

४.४.२. ग्रहाणां बलप्रमाणम्

* सर्वे ग्रहाः उच्चराशौ पूर्णबलिनो भवन्ति।

* मूलत्रिकोणस्थानेषु स्थितः ग्रहः पादोनबलं प्राप्नोति।

* स्वक्षेत्रे स्थितः ग्रहः अर्द्धं बलं सम्पादयति।

* मित्रक्षेत्रे स्थितः पादबलं तथैव शत्रुराशिस्थः ग्रहः अत्यल्पम् अर्थात् शून्यसमं बलं प्राप्नोति।

* नीचराशिस्थः अस्तङ्गतो वा ग्रहः दुर्बलो भवतीति ज्ञेयम्। विवरणमिदं फलदीपिकाग्रन्थानुसारं श्लोकरूपेणोच्यते यथा --

स्वोच्चे पूर्णं स्वत्रिकोणे त्रिपादं स्वक्षेत्रेऽर्द्धं मित्रभे पादमेव।

द्विट्क्षेत्रेऽल्पं नीचगेऽस्तंगतेऽपि क्षेत्रं वीर्यं निष्फलं स्याद् ग्रहाणाम्।। इति।

४.५.१. ग्रहाणां दृष्टिबलम्

होराशास्त्रे दृष्टिबलस्य पात्रमतिमुख्यं वर्तते। अशुभस्थानस्थितोऽपि ग्रहः प्रबलस्य शुभग्रहस्य दृष्टिवशात् शुभो भवति। उदा -- प्रबलस्य गुरोः दृष्टिवशात् क्रूरग्रहस्य दुष्प्रभावः न्यूनतां याति। अतः दृष्टिविचारोऽयमत्यन्तमनिवार्यः।

दृष्टिबलं नाम दृग्बलमित्यर्थः। सर्वेषामपि ग्रहाणां सप्तमस्थाने पूर्णदृष्टिः भवति। अर्थात् सप्तमस्थाने दृग्बलं पूर्णं भवतीत्यर्थः। सर्वेषामपि सप्तमस्थाने दृग्बलं पूर्णं भवतीत्यर्थः। सर्वेषामपि ग्रहाणां ३-१० स्थानयोः पाददृष्टिर्भवति। ५-९ स्थानयोः अर्थात् त्रिकोणे अर्द्धदृष्टिः, ४-८ चतुरस्रस्थानयोः पादोनदृष्टिश्च भवति।

विशेषदृष्टिः

शनि-गुरु-कुजानां त्रिदशत्रिकोणचतुरस्रस्थानेषु क्रमशः विशेषदृष्टिः भवति। विशेषदृष्टिः पूर्णदृष्टिसमा भवति। अर्थात् सप्तमस्थाने सर्वेषां ग्रहाणां यथा पूर्णं दृग्बलं भवति तद्वदेव शनि-गुरु-कुजानां-पुनः विशेषदृष्टिस्थानेषु पूर्णं दृग्बलं भवतीत्यर्थः। सारिण्या स्पष्टं जायते।

स्थानानि	**दृष्टिप्रमाणम्**
३-१०	पाददृष्टिः
५-९	अर्द्धदृष्टिः
४-८	पादोनदृष्टिः
७	पूर्णदृष्टिः

पाददृष्टिर्नाम पादबलमिति। एवमेवान्यत्रापि।

ग्रहाः	**विशेषदृष्टिस्थानानि**
शनिः	३-१०
गुरुः	५-९
कुजः	४-८

विशेषदृष्टिबलं पूर्णदृष्टिबलसमानं ज्ञेयम्।

पश्यन्ति सप्तमं सर्वे शनिजीवकुजाः पुनः।
विशेषतश्च त्रिदशत्रिकोणचतुरष्टमान्।। (लघुपाराशरी)

स्वावलोकनप्रश्नः

२. दृग्बलं वर्णयत ?

४.४.१. चन्द्रक्रिया- चन्द्रावस्था- चन्द्रवेला विचारः

जन्मनक्षत्रस्य यः गतघट्यादिभागः भवति सः विघटीषु परिवर्त्य अर्थात् ६० तः सङ्गुण्य यत् फलं लभ्यते तत् ६०,३००,१००, सङ्ख्यातः विभज्यते चेत् तस्य फलं क्रमशः चन्द्रक्रिया, चन्द्रावस्था तथा चन्द्रवेला भवति।

सूत्रं यथा --

१. जन्मनक्षत्रस्य गतघटयः X ६० /६० = चन्द्रक्रिया

२. जन्मनक्षत्रस्य गतघटयः X ६० /३०० = चन्द्रावस्था

३. जन्मनक्षत्रस्य गतघटयः X ६० /१००= चन्द्रवेला

४.५.१.१. चन्द्रक्रियाफलानि

एकस्मिन् नक्षत्रे ०- १३- २० एकस्य चन्द्रक्रियाप्रमाणं भवति। एतत्प्रकारेण नक्षत्रे आहत्य ६० चन्द्रक्रिया भवन्ति। तेषां फलानि अत्र सारण्या दर्श्यन्ते।

चन्द्रक्रिया फलानि

चन्द्रक्रिया	चन्द्रभोग अंशादि	फलम्
१.	० १३' ४०''	स्थानच्युतिः
२.	० २६' ४०''	तपस्वी
३.	० ४०' ०''	परस्त्रीरतः
४.	० ५३' २०''	द्यूतक्रीडालुः
५.	१ ६४' ०''	हस्तिपकः
६.	१ २०' ०७''	सिंहासनासीनः
७.	१ ३३' २०''	प्रशासकः
८.	१ ४३' ४०''	शत्रुञ्जयः
९.	२ ०' ०''	सेनापतिः
१०.	२ १३' २०''	गुणवान्

११.	२ २६। २०।।	निस्तेजः
१२.	२ ४०। ०।।	छिन्नशिरः
१३.	२ ५३। २०।।	हस्तपदक्षतः
१४.	२ ६४। ०।।	बन्धितः
१५.	३ २०। ०।।	विनष्टः
१६.	३ ३३। २०।।	राजा
१७.	३ ४६। ४०।।	वेदपाठी
१८.	४ ०। ०।।	निद्रालुः
१९.	४ १३। २०।।	चरित्रवान्
२०.	४ २६। ४०।।	धर्माचारी
२१.	४ ४०। ०।।	सत्कुलोत्पन्नः
२२.	४ ५३। २०।।	धनिकः
२३.	४ ६४। ०।।	ख्यातकुलावतंसः
२४.	५ २०। ०।।	व्याख्याकारः
२५.	५ ३३। २०।।	शत्रुञ्जयी
२६.	५ ४६। ४०।।	रुग्णः, रोगी
२७.	६ ०। ०।।	विजितः
२८.	६ १३। २०।।	परदेशवासी
२९.	६ २६। ४०।।	दासः
३०.	६ ४०। ०।।	नष्टधनः
३१.	६ ५३। २०।।	राजसभासद्
३२.	६ ६४। ०।।	सन्मन्त्री
३३.	७ २०। ०।।	परभूस्वामी
३४.	७ ३३। २०।।	सपत्नीकः
३५.	७ ४६। ४०।।	गजत्रस्तः
३६.	८ ०। ०।।	भीरुः

३७.	८ १३' २०''	भयभीत-
३८.	८ २६' ४०''	गुप्तवासी
३९.	८ ४०' ०''	अन्नदाता
४०.	८ ५३' २०''	अग्निपीडितः
४१.	८ ६४' ०''	बुभुक्षितः
४२.	९ २०' ०''	पक्वान्नभोजी
४३.	९ ३३' २०''	यायावरः
४४.	९ ४६' ४०''	मांसाहारी
४५.	१० ०' ०''	शस्त्रादिना व्रणितः
४६.	१० १३' २०''	विवाहितः
४७.	१० २६' ४०''	कन्दुकहस्तः
४८.	१० ४०' ०''	द्यूतक्रीडकः
४९.	१० ५३' ४०''	राजा
५०.	१० ६४' ०''	दुःखी
५१.	११ २०' ०''	शय्यासीनः
५२.	११ ३३' २०''	शत्रुसेवितः
५३.	११ ४६' ४०''	मित्रयुतः
५४.	१२ ०' ०''	योगी
५५.	१२ १३' २०''	सपत्नीकः
५६.	१२ २६' ४०''	मिष्टान्नभोजी
५७.	१२ ४०' ०''	दुग्धपानप्रियः
५८.	१२ ५३' ४२''	सत्कर्मरतः
५९.	१२ ६४' ०''	स्वस्थः
६०.	१३ २०' ०''	सुखी

४.५.१.२. चन्द्रावस्थाफलानि

एकस्याः चन्द्रवस्थायाः प्रमाणम् - १- ६′-४०" भवन्ति। अतः एकस्मिन् नक्षत्रे आहत्य १२ चन्द्रावस्थाः भवन्ति। तासां फलानि सारिण्या दर्श्यन्ते।

चन्द्रावस्था	चन्द्रस्यभोग अंशादि	फलम्
१.	१ ६ᑊ ४०ᑊᑊ	स्वस्थानेतरस्थितिः
२.	२ १३ᑊ २०ᑊᑊ	राजवल्लभः
३.	३ २०ᑊ ०ᑊᑊ	दासता
४.	४ २६ᑊ ४०ᑊᑊ	कुलोचितगुणसम्पन्नः
५.	५ ३३ᑊ २०ᑊᑊ	भूपालत्वम्
६.	६ ४०ᑊ ०ᑊᑊ	रोगः
७.	७ ४६ᑊ ४०ᑊᑊ	राजसभासद्
८.	८ ५३ᑊ २०ᑊᑊ	भयातुरः
९.	१३ २०ᑊ ०ᑊᑊ	क्षुत्पीडा
१०.	११ ६ᑊ ४०ᑊᑊ	पाणिग्रहणम्
११.	१२ १३ᑊ २०ᑊᑊ	सुशय्यालिप्सा
१२.	१३ २०ᑊ ०ᑊᑊ	सुस्वादुभोजी

४.५.१.३ चन्द्रवेलाफलानि

एकस्याः चन्द्रवेलायाः प्रमाणम् - ०-२२′-१३" भवति। एकस्मिन् नक्षत्रे आहत्य ३६ चन्द्रवेलाः भवन्ति। अधोनिर्दिष्टसारण्या फलानि कथ्यन्ते –

चन्द्रवेला	चन्द्रभोग अंशादि	फलम्
१.	०° २२ᑊ १३.३ᑊᑊ	शिरः शूलः
२.	०° ४४ᑊ २६.६ᑊᑊ	प्रसन्नता
३.	१° ०६ᑊ ४०ᑊᑊ	यज्ञादिकर्म

४.	१° २८' ५३.३''	सुखी
५.	१° ५२' ६.६''	नेत्ररोगी
६.	२° १३' २०''	प्रसन्नचित्तः
७.	२° ३५' ३३.३''	स्त्रीभ्यः मनोरञ्जनम्
८.	२° ५७' ४६.६''	ज्वराधिक्यम्
९.	३° २०' ०.०''	स्वर्णभूषणमण्डितः
१०.	३° ४२' २३.३''	अश्रुविसर्जकः, दुःखी
११.	४° ४' २६.३''	विषपानम्
१२.	४° २६' ४०''	सम्भोगः
१३.	४° ४८' ५३.३''	उदरशूलः
१४.	५° ११' ६.६''	जलविहारः,मनोरंजनम्, चित्रकारी
१५.	५° ३३' २०.०''	क्रोधः
१६.	५° ५५' ३३.३''	नृत्यरंजनम्
१७.	६° १७' ४३.६''	घृतयुक्तभोजनम्
१८.	६° ४०' ००''	निद्रालुः
१९.	७° ०२' २३.३''	दानक्रिया
२०.	७° २४' २६.६''	दन्तशूलः
२१.	७° ४६' ४०''	विवादः, कलहः
२२.	८° ८' ४३.३''	प्रयाणम्, यात्रारम्भः
२३.	८° ३१' ६.६''	उन्मत्तता
२४.	८° ५३' २०''	जलविहारः, तरणम्
२५.	९° १५' ३३.३''	विरोधः
२६.	९° ३७' ४६.६''	स्वेच्छास्नानम्

२७.	१०° ००' ००''	क्षुधार्तता
२८.	१०° २२' २३.३''	भयम्
२९.	१०° ४४' २६.६''	शस्त्रलाभः
३०.	११° ६' ४०''	स्वेच्छाचारिता
३१.	११° २८' ५३.३''	संगोष्ठी
३२.	११° ५१' ६.६''	युद्धम्, कलहः
३३.	१२° १३' २०''	पुण्यकर्म
३४.	१२° ३५' ३३.३''	पापाचारः
३५.	१२° ५७' ४६.६''	क्रूरकर्म
३६.	१३° २०' ००''	हर्षः, प्रसन्नता

४.६. आदर्शप्रश्नाः

१. कालबलं निरूपयत।

२. षड्बलानां नामानि लिखत।

३. दृष्टिबलविचारं वर्णयत।

४. चन्द्रक्रियाविचारं विशदयत।

५. चन्द्रावस्थाफलानि विशदयत।

६. चन्द्रवेलाफलानि लिखत।

पञ्चमः खण्डः
कर्माजीवभेदाध्यायः

संरचना

५.१. प्रस्तावना

५.२. लक्षिताधिगमविशेषाः

५.३.१-८ रव्यादीनां व्यवसायाः

५.४. आदर्शप्रश्नाः

५.१. अध्यायेऽस्मिन् आहत्य नव श्लोकाः वर्तन्ते । अध्यायेस्मिन् अत्यन्तं मुख्यः कर्मजीवभेदः वर्णितः । अत्र जातकस्य आजीविकायाः विषये वर्णनं दृश्यते । द्वादशभावेषु दशमं स्थानं कर्मस्थानमिति उच्यते । अतः दशमभावात् उद्योगस्य अर्थात् आजीविकायाः विचारः करणीयः। अध्यायेऽस्मिन् ग्रहाः स्वीय स्वभावानुगुणं कर्मस्थानसम्बन्धानुगुणञ्च कीदृशं व्यवसायं प्रयच्छन्ति इति विषये वर्ण्यते । अत्र रव्यादीनां ग्रहाणां व्यवसायाः क्रमशः प्रतिपाद्यन्ते ।

५.२. लक्षिताधिगमविशेषाः

* कर्मभावस्य अध्ययनोद्देश्यम् ।

* रव्यादीनां के व्यवसायाः भवन्तीति ज्ञानस्य सम्पादनम् ।

* जातकस्य आजीविकायाः निर्धारणम् ।

* आजीविकायाः प्राप्तिकालस्य ज्ञानोद्देश्यम् ।

* आजीविकाविचारः लग्नात् चन्द्रात् वा कथं करणीयः इति ज्ञापनस्योद्देश्यम् ।

कर्मजीवभेदः

फलदीपिकाग्रन्थानुसारं जातकस्य आजीविकाविचारः लग्नात् चन्द्रात् वा क्रियते । लग्नचन्द्रयोर्मध्ये यः बलिष्ठो भवति ततः दशमभावात् आजीविकायाः अथवा धनागमस्य विचारः करणीयः । लग्नचन्द्रयोर्मध्ये यः बलिष्ठः भवति तस्मात् दशमभावस्थितग्रहवशात् धनलाभस्य चिन्तनं करणीयम् ।

दशमस्थः	रविश्चेत्	- पितृकारणात्
दशमस्थः	चन्द्रश्चेत्	- मातृवशात्
दशमस्थः	कुजश्चेत्	- शत्रुवशात्
दशमस्थः	बुधश्चेत्	- मित्रवशात्
दशमस्थः	गुरुश्चेत्	- भ्रातृवशात्
दशमस्थः	शुक्रश्चेत्	- स्त्रीवशात्
दशमस्थः	शनिश्चेत्	- भृत्यवशात् धनागमो जायते ।

लग्नचन्द्रयोर्मध्ये एकः यदि बलवान् भवति - तर्हि जातकः धनसुखसम्पन्नो जायते ।

लग्नात् चन्द्रात् वा दशमभावस्य यः स्वामी भवति सः ग्रहः यस्मिन नवांशे तिष्ठति तद्राशिपत्युक्तं व्यवसायं जातकः करोतीति ज्ञेयम् ।

उदा - लग्नात् चन्द्रात् वा दशभावाधिपः ग्रहः यदि मेषनवांशे तिष्ठति तस्याधिपतिकुजवत् जातकस्य व्यवसायः भवतीत्यर्थः । अत्राधुना क्रमशः रव्यादीनां व्यवसायाः उच्यन्ते ।

५.३.१. सूर्योक्ताः व्यवसायाः

दशमभावस्य अधिपः सूर्यनवांशगतो भवति चेत् जातकः फलवृक्षैः, मन्त्रजपादिभिः, द्यूतकर्मद्वारा, असत्यभाषणेन, औषध्यादिद्वारा, राजसेवया, धातुक्रियाद्वारा च स्वीयाजीविकां प्राप्नोति। तदुक्तं यथा --

फलद्रुमैर्मन्त्रजपैश्च शाठ्याद्रद्यूतानृतैः कम्बलभेषजाद्यैः ।

धातुक्रियाद्वा क्षितिपालपूज्याज्जीवयत्यसौ पङ्कजवल्लभांशे ।। इति ।

५.१.२. चन्द्रोक्ताः व्यवसायाः

दशमाधिपतिः चन्द्रनवांशस्थितश्चेत् जातकः जलोद्भूतपदार्थानां क्रयविक्रयेण, तीर्थाटनद्वारा, कृषिक्रियाद्वारा वस्त्रादीनां व्यापारेण, स्त्रीसाहाय्येन च आजीविकां प्राप्नोति ।

५.१.३. भौमोक्ताः व्यवसायाः

दशमभावाधिपतिः यदि कुजनवांशे स्थितो भवति तर्हि जातकः धातुसम्बन्धिक्रियाद्वारा,

युद्धेन, सुवर्णभूषणादीनां व्यापारेण सैनिको भूत्वा, भूव्यवहारेण, भोजननिर्माणादिकार्येण,म्लेच्छानां माध्यमेन,चोरवृत्त्या च धनार्जनं करोति ।

५.१.४. बुधोक्ताः व्यवसायाः

दशमाधिपो यदि बुधनवांशगतो भवति तर्हि काव्यरचनाद्वारा, आगमादिशास्त्राध्ययनाध्यापनद्वारा, लिपिलेखनादिकार्यद्वारा, ज्योतिश्शास्त्रद्वारा, पौरोहित्यादिवैदिकक्रियाद्वारा स्वीयमुद्योगं साधयति । तदुक्तं यथा --

काव्यागमैर्लेखलिप्युपायैर्ज्यौतिर्गणिज्ञानवशाद्बुधांशे ।

परार्थवेदाध्ययनाज्जपाच्च पुरोहितव्याजवशात्प्रवृत्तिः ।। इति ।

५.१.५. बृहस्पत्युक्ताः व्यवसायाः

आजीविकाप्रसङ्गे फलदीपिकाकारः कथयति यत् दशमभावाधिपतिः अर्थात् कर्माधिपतिः यदि गुरुनवांशे भवति तर्हि देवतानां माध्यमेन राजकृपया, पौराणिककथाव्याख्यानद्वारा, शास्त्राध्ययनद्वारा धर्मोपदेशेन कुसीदवृत्त्या च धनमार्जयति अर्थात् स्वीयजीवनं यापयतीत्यर्थः।

स्वावलोकनप्रश्नः

१. रविचन्द्रकुजानां व्यवसायान् लिखत ?

५.१.६. शुक्रोक्ताः व्यवसायाः

कर्मभावपतिः शुक्रनवांशे स्यात् तदा कथमाजीविकाप्राप्तिरित्यत्र कथयति ग्रन्थकारः यथा -

स्त्रीसंश्रयाद् गोमहिषीगजाश्वैस्तौर्यत्रिकैर्वा रजतैश्च गन्धैः ।

क्षीराद्यलङ्कारपटीपटाद्यैः शुक्रांशकेऽमात्यगुणैः कवित्वात् ।। इति ।

अर्थात् सङ्गीतनृत्यादिललितकलासम्बद्धव्यवसायद्वारा अङ्गरागसुगन्धादिद्रव्याणां विक्रयद्वारा, शिल्पादिव्यवसायद्वारा स्वीयं जीवनं यापयतीत्यर्थः ।

५-१-७. शनेः व्यवसायाः

कर्माधिपो यदि शनिनवांशगतो भवति तर्हि जातकः भारवहनादिश्रमसाध्यकार्यकरणद्वारा, प्रेष्यकर्मद्वारा, कुत्सितवृत्त्या, कन्दमूलादीनां विक्रयद्वारा, नीचव्यक्तीनां साहाय्येन जीवति । अत्र ग्रन्थोक्तं प्रमाणं यथा --

शन्यंशके मूलफलैः श्रमेण प्रेष्यैः खलैः नीचधनैः कुधान्यैः ।

भारोद्वहात्कुत्सितमार्गवृत्त्या शिल्पादिभिर्दारुमयैर्वधाद्यैः ।। इति ।

५-१-८. लाभस्थानभेदः

कर्मभावस्य अधिपतिः यस्य राशेः नवांशे स्थितो भवति तद्राश्यधिपतिः बलवान् भवति चेत् पूर्वोक्तानि फलानि सिध्यन्ति । एवमेव नवांशेशः यदि दुर्बलः तर्हि पूर्वोक्तानि फलानि पूर्णतया न सङ्गच्छन्ते । लग्नात् दशमभावगतराशिः यस्यां दिशि भवति तस्यां दिशि व्यवसायः सफलो भवति । एतदुक्तं ग्रन्थकारेण यथा --

अंशेशे बलवत्ययत्नधनसम्प्राप्तिं बलोतेंशपे

स्वल्पं प्राक्तफलं भवेदुदयतः कर्मक्षदेशे फलम् ।

अंशस्योक्तदिशं वदेत्पतियुते दृष्टे स्वदेशे फलं

सत्यन्यैः परदेशजं तदधिपस्यांशे स्वदेशे स्थिरे ।। इति ।

स्वावलोकनप्रश्नः

२. गुरुशुक्रशनिग्रहोक्ताः व्यवसायाः के ?

५.४. आदर्शप्रश्नाः

१. रविचन्द्रकुजोक्ताः व्यवसायाः के ? विशदयत।

२. बुधगुरुशुक्रोक्ताः व्यवसायाः के ? विशदयत।

३. शनेः व्यवसायान् लिखत।

षष्ठः खण्डः
राजयोगमहाराजयोगभेदाध्यायौ

संरचना

६.१. प्रस्तावना

६.२. लक्षिताधिगमविशेषाः

६.३. पञ्चमहापुरुषयोगाः

६.४.१. चान्द्रयोगाः

६.४.२. चान्द्रयोगफलानि

६.५.१. सूर्यवशात् जायमानाः योगाः

६.६. केचन मुख्याः राजयोगाः

६.७. ग्रहाणां राजयोगकारकस्थितिः

६.८. नीचभङ्गराजयोगाः

६.९. आदर्शप्रश्नाः

६.१. प्रस्तावना

राजयोगाध्यायस्य अध्ययनात् प्राक् ज्ञातव्यं यत् को नाम योग इति। **योजयन्तीति योगाः** इति व्युत्पत्त्यनुसारं शरीरिणं सर्वविधप्रारब्धकर्मसु शुभाशुभफलयोजनमेव योगः इत्युक्तं प्रश्नमार्गकारेण यथा --

ग्रहाणां स्थितिभेदेन पुरुषं योजयन्ति हि।

फलैः कर्मसमुद्भूतैरिति योगाः प्रकीर्तिताः।। इति।

अत्रोच्यते यत् रव्यादिग्रहाणां तत्कालस्थितिभेदेन योगप्रकाराः ज्ञायन्ते । इदमेव योगनिर्वचनमिति। ज्योतिश्शास्त्रे सप्तविधसम्बन्धेन योगाः भवन्ति। यथा - १) स्थानसम्बन्धेन २) भावसम्बन्धेन ३) ग्रहयोगसम्बन्धेन ४) स्थान-भाव-ग्रहाणां सम्बन्धेन ५) स्थान-भावयोः सम्बन्धेन ६) भाव-ग्रहाणां च सम्बन्धेन ७) स्थान-ग्रहाणां च सम्बन्धेन ।

एवं सप्तविधसम्बन्धेन जातके शुभाशुभयोगाः भवन्ति। तत्र शुभयोगेषु अन्यतमाः भवन्ति राजयोगाः। जातके अत्युत्कृष्टग्रहस्थित्या योगेन वा राजयोगाः सम्भवन्ति। राजयोगजाताः धनिनः, राजानः, श्रेष्ठाः, प्रसिद्धाश्च भवन्ति। अध्यायेऽस्मिन् राजयोगानां महाराजयोगानां च विषये चर्चा क्रियते। अत्र ज्योतिश्शास्त्रे विद्यमानानां सर्वेषामपि प्रसिद्धानां राजयोगानां महाराजयोगानां च लक्षणानि फलसहितानि क्रमशः उपस्थाप्यन्ते।

६.२. लक्षिताधिगमविशेषाः

* पञ्चमहापुरुषयोगानां ज्ञानम्।
* चान्द्रयोगाः।
* चान्द्रयोगफलानां ज्ञानम्।
* सौरयोगः।
* केसरीयोगः।
* श्रीकण्ठ-श्रीनाथ-वसुमद्योगाः
* महाराजयोगाः।

६.३. पञ्चमहापुरुषयोगाः

राजयोगेषु पञ्चमहापुरुषयोगाः अत्यन्तं मुख्याः। एतेषु योगेषु उत्पन्नः अवश्यं राजा राजसमो वा जायते। एते महापुरुषयोगाः आहत्य पञ्च भवन्ति। कीदृशग्रहस्थितौ एतेषां योगानां सम्भवः? कदा च तेषां फलप्राप्तिकाल इत्येतेषां प्रश्नानां समाधानमग्रे प्रदीयते।

योगलक्षणम्

रुचक - भद्र- हंस- मालव्य- शश इति एते पञ्चमहापुरुषयोगाः। कुजादिपञ्चताराग्रहाः क्रमशः एतेषां योगानां कारकाः भवन्ति। ग्रहस्थितिस्तावत् कीदृशी भवेदित्यत्रोच्यते। कुजादिपञ्चताराग्रहेषु यः कोऽपि ग्रहः स्वोच्चस्थाने अथवा स्वक्षेत्रे भूत्वा लग्नात् केन्द्रे भवति तर्हि तत्तद्ग्रहात्तः महापुरुषयोगः सम्भवति। पञ्चमहापुरुषयोगानां कारकाः सारण्या दर्श्यन्ते।

योगः	कारकाः
रुचकः	कुजः
भद्रः	बुधः
हंसः	गुरुः
मालव्यः	शुक्रः
शशः	शनिः

उक्तञ्च यथा --

रुचकभद्रकहंसकमालवाः सशशका इति पञ्च च कीर्तिताः।

स्वभवनोच्चगतेषु चतुष्टये क्षितिसुतादिषु तान् क्रमशो वदेत्।। इति।

महापुरुषयोगस्य एकमुदाहरणम् --

अत्र कुजस्योच्चस्थानं मकरराशिः। कुजः उच्चस्थानस्थितो भवति। कुजः लग्नात् केन्द्रेषु अन्यतमे दशमे स्थितत्वात् रुचकमहापुरुषयोगः सम्भवति। कुजस्य मेषवृश्चिकयोः अन्यतरस्थाने स्थितत्वादपि योगोऽयं सम्भवति। एवमेव अन्येषामपि ग्रहाणां ज्ञेयम्। अधुना महापुरुषयोगफलानि उच्यन्ते --

६.३.१. रुचकयोगफलम्

रुचकयोगे जातः दीर्घास्यः , शूरः, शक्तिमान्, गर्वोत्तमः, सद्गुणविख्यातः, विजयी, सेनापतिश्च जायते।

६.३.२. भद्रयोगफलम्

दीर्घजीवी, आचारवान् , निर्मलः, विद्वज्जनश्लाघितः, अतुलवैभवसम्पन्नः राजा भवति भद्रयोगे जातः।

६.३.३. हंसयोगफलम्

हंसयोगे जातः सज्जनैः प्रशंसितः राजा भवति। तस्य हस्ते पादे च शङ्खकमल - मत्स्याङ्कुशादीनां चिन्हानि भवन्ति। हंसयोगजातः सुन्दरः मिष्टान्नभोजी, धार्मिकश्च भवति।

६.३.४. मालव्ययोगफलम्

मालव्ययोगे जातः दृढनिश्चयः, धनवान्, स्त्रीपुत्रादिसौभाग्यसम्पन्नः, भोजनप्रियः, अनेकवाहनसम्पन्नः, यशस्वी राजा भवति। अयं विद्वान्, प्रसन्नमतिश्च भवति।

६.३.५. शशयोगफलम्

शशयोगे जातः सर्वजनैः प्रशंसितः, सुभृत्ययुक्तः, बलवान्, ग्रामाधिपः नृपो वा भवति। अयं कुटिलमतिः सौभाग्यशाली भवति।

एते पञ्चमहापुरुषयोगाः लग्नदुक्ताः चन्द्रादपि कदाचित् स्वीकर्तुं शक्यन्ते। अत्र प्रमाणमुपलभ्यते यथा — **"लग्नेन्द्वोरपि योगपञ्चकमिदं साम्राज्यसिद्धिप्रदम्"** इति। अत्रोच्यते यत् एते योगाः साम्राज्यसिद्धिप्रदा भवन्ति इति।

कस्यचित् जातके यदि एतेषु पञ्चमहापुरुषयोगेषु एकोऽपि योगः स्यात्तर्हि सः जातकः भाग्यवान् भवति। महापुरुषयोगद्वयं यदि कस्यचित् जातके दृश्यते तर्हि सः जातकः राजसमो भवति। त्रयः ग्रहाः यदि महापुरुषयोगकारकाः भवन्ति सः जातकः राजा भवति। चत्वारो ग्रहाः यदि योगकारकास्तर्हि जातकः साम्राट् भवति। तथैव यदि पञ्चापि ग्रहाः महापुरुषयोगकारकाः भवन्ति अर्थात् पञ्चमहापुरुषयोगाः जातके भवन्ति चेत् तर्हि सः समस्तस्य भूमण्डलस्य अधिपतिर्भवति इत्यत्र संशयलेशोपि नास्ति इति शास्त्रवचनम्।

६.४.१. चान्द्रयोगाः

चान्द्रयोगाः चन्द्रात् चिन्त्याः भवन्ति। अत्र चन्द्रलग्नस्यैव प्राधान्यमित्यतः एतेषां चान्द्रयोगाः इति प्रसिद्धिः। चान्द्रयोगेषु सुनफा - अनफा - दुरुधरा - केमद्रुम - इत्येते

चत्वारः योगाः मुख्याः प्रसिद्धाश्च। अधुनात्र कथं चतुर्णामेतेषां चान्द्रयोगानां सङ्गतिरिति जानीमः।

६.४.१.१. सुनफायोगः - चन्द्रात् द्वितीये रविभिन्ने ग्रहे स्थिते अर्थात् कुजादिपञ्चताराग्रहे स्थिते सुनफायोगसम्भवः।

६.४.१.२. अनफायोगः - चन्द्रात् द्वादशे रविभिन्ने ग्रहस्थिते अनफायोगसम्भवः।

६.४.१.३. दुरुधरायोगः - चन्द्रात् द्वितीये द्वादशे च रविभिन्नग्रहस्थित्या अर्थात् कुजादिपञ्चताराग्रहाणां चन्द्रात् द्वितीयद्वादश इत्युभयत्रापि स्थितिर्भवति तर्हि दुरुधरायोगः सम्भवति।

६.४.१.४. केमद्रुमयोगः - चन्द्रात् द्वितीयद्वादशे ग्रहाभावे अर्थात् जन्मराशितः द्वितीये द्वादशे च यदि न कोऽपि ग्रहः स्थितः। भवति तर्हि केमद्रुमयोगसम्भवः।

इत्येवंरीत्यात्र चान्द्रयोगाः प्रतिपादिताः। इतः परं चान्द्रयोगानां फलानि क्रमशः उपस्थाप्यन्ते।

६.४.२. चान्द्रयोगफलानि

अधुना पूर्वोक्तानां सुनफादियोगानां फलानि जानीमः। आधुनिकेऽस्मिन् युगे यः कोऽपि विषयः उच्यते अथवा अस्माभिरुपस्थाप्यते चेत् झटित्येव तस्य किं प्रयोजनमथवा फलमिति प्रश्नो जागर्ति। अतः अस्माभिः यत्किमपि उच्यते- तत् प्रमाणपुरस्सरं फलसहितं स्यादेव इति कृत्वैव अत्र योगानुक्त्वा तदनु फलान्यपि कथ्यन्ते। तत्रादौ-

६.४.२.१. सुनफायोगफलम्

सुनफायोगोत्पन्नः स्वार्जितधनेन वैभवसम्पन्नः राजा तत्समो वा जायते इति शास्त्रवचनम्।

६.४.२.२.अनफायोगफलम्

अनफायोगसम्पन्नः शक्तिमान् , स्वस्थः, शीलवान् विख्यातः, भौतिकसुखसम्पन्नः, प्रसन्नचित्तश्च भवतीति वाच्यम्।

६.४.२.३. दुरुधरायोगफलम्

दुरुधरायोगोत्पन्नः भोगसुखसौभाग्यवाहनादिसुखं प्राप्नोति। जाकतोऽयं त्यागी सत्कर्मचारिभिर्युक्तश्च भवति।

६.४.२.४. केमद्रुमयोगफलम्

केमद्रुमयोगजातः राजकुलोत्पन्नोऽपि मलिनः, नीचः, दासः, निर्धनश्च सञ्जायते।

फलकथनावसरे ग्रहाणां बलाबलं निरीक्ष्य एव निर्णयस्वीकरणं भवेदिति शास्त्र वचनम्। चान्द्रयोगानां उदाहरणानि सारण्या दर्शयन्ते --

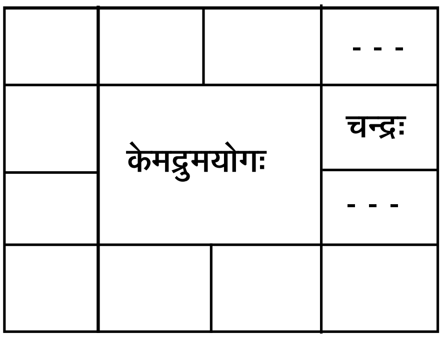

स्वावलोकनप्रश्नः

१. सुनफायोगलक्षणं सफलं निरूपयत ?

स्वावलोकनप्रश्नः

२. पञ्चमहापुरुषयोगानां लक्षणानि लिखत ?

६.५.१. सूर्यवशात् जायमानाः योगाः

एतावत्पर्यन्तं चान्द्रयोगाः तेषां स्वरूपं फलञ्च अस्माभिः सम्यगधिगतम्। अधुना सूर्यवशात् अर्थात् सूर्यं केन्द्रीकृत्य जायमानाः योगाः पठ्यन्ते। तत्रादौ वेसि-वासि-कर्तरि-उभयचरी-इत्यादियोगानां विचारः क्रियते।

६.५.१.१..शुभवेसियोगः

सूर्याधिष्ठतराशितः द्वितीये भावे यदि शुभग्रहाणां अर्थात् बुध-गुरु-शुक्राणां स्थितिः स्यात्तर्हि शुभवेसि योगस्सञ्जायते। अस्मिन् योगे जातः भाग्यवान् , धैर्यवान्, धार्मिकश्च राजा भवति।

६.५.१.२. शुभवासियोगः

सूर्याधिष्ठराशितः द्वादशे यदि शुभग्रहाणां स्थितिर्भवेत् तर्हि शुभवासियोगः सम्भवति। शुभवासियोगजातः विख्यातः, सर्वप्रियः, भाग्यवान्, दानवीरः, राजप्रियश्च भवति।

६.५.१.३. शुभोभयचारियोगः

सूर्याधिष्ठितराशितः द्वितीये द्वादशे च यदि शुभग्रहाणां स्थितिर्भवेत् तर्हि शुभोभयचारियोगो वाच्यः। योगेऽस्मिन् उत्पन्नस्तु सुन्दरः , प्रियवाकपटुः, वाचालः, यशस्वी, धनधान्यसम्पन्नश्च भवति।

६.५.१.४. अशुभवेसि- वासि-उभयचारियोगाः फलञ्च

सूर्यस्थितराशितः द्वितीये भावे पापग्रहौ अर्थात् शनिकुजौ यदि भवेतां तर्हि अशुभवेसियोगो वाच्यः। उभयोर्मध्ये एकः ग्रहः भवति चेदपि योगः भवेदेव।

सूर्यात् द्वादशे यदि पापग्रहस्थितिर्भति तर्हि अशुभवासि योगः सम्भति।

सूर्यात् द्वितीयद्वादशे यदि अशुभग्रहस्थितिश्चेत् तर्हि अशुभोभयचरीयोगः सम्भवति।

अशुभवेसियोगफलं तावत् इत्थं प्रदीयते।

अशुभवेसियोगजातः अन्यनिन्दकः, दुष्टः, निम्नस्तरीयव्यक्तीनां प्रियश्च भवति।

अशुभवासियोगजातः अन्यनिन्दकः, दुष्टैः मित्रैः युतः, दीनवृत्तियुतः, शास्त्रमर्मज्ञश्च भवति। अशुभोभयचरीयोगजातस्तु अपकीर्तिमान्, धनहीनः, विद्याविहीनः, भाग्यरहितश्च भवति।

६.५.१.५. शुभाशुभकर्तरीयोगफलम्

१. शुभकर्तरीयोगजातः निर्भयः, निरोगी, शत्रुरहितः, सुखी, धनैवैभवादिसुखसम्पन्नो भवति।

२. अशुभकर्तरीयोगोत्पन्नः निर्धनः, मलिनः, स्त्रीपुत्रादिरहितः अङ्गहीनश्च जायते।

६.६. केचन मुख्याः राजयोगाः

६.६.१. अमलायोगः

जन्मलग्नात् चन्द्रलग्नात् वा दशमभावे शुभग्रहयोगो भवति तदा अमला योगः सम्भवति। **फलम्** - अमलायोगे जातः आचारवान्, धर्मिकप्रवृत्तिमान् , प्रसन्नचित्तः, सौभाग्यवान्, मृदुस्वभावः, धनी, स्मितमृदुभाषणश्च भवति।

६.६.२. महाभाग्ययोगः

कस्यचित् पुरुषस्य जन्म यदि दिवा भवति तदानीं लग्नं, सूर्यः, चन्द्रमा इत्येते त्रयः अपि यदि विषम राशिषु भवति तर्हि महाभाग्ययोगः उत्पद्यते। स्त्रीणां विषये तु तद्विपरीततया अर्थात् स्त्रीणां यदि रात्रौ जन्म भवति लग्नचन्द्रसूर्याश्च विषमराशिगताः चेत् तर्हि महाभाग्ययोगः उत्पद्यते।

योगेऽस्मिन् जातः वाक्पटुः, उदारः, विख्यातः, राजसमः, सकलनयनानन्दजनकश्च भवति। यदि महाभाग्ययोगजाता कन्या चेत् सुचरित्रा, धनसुमाङ्गल्यसहिता, पुत्रपौत्रादिभिर्युक्ता सौभाग्यशालिनी च भवति।

६.६.३.केसरी योगः

जातके गुर्वधिष्ठतराशितः चतुर्थ- सप्तम-दशम स्थानेषु कुत्रचित् चन्द्रस्य स्थितिर्भवेत् तदानीं केसरियोगः सम्भवति। केसरियोगस्य गजकेसरियोग इत्यपि पर्यायः। **फलम्**- केसरीयोगजातः सिंह इव शत्रुनाश करोति। सः गम्भीरः, राजसवृत्तिसम्पन्नः , दीर्घजीवी अतियशाश्च भवति।

६.६.४. शकटयोगः

बृहस्पत्यधिष्ठितराशितः षष्ठे अष्टमे वा चन्द्रस्य स्थित्या शकटयोगः सम्भवति। परं तस्मिन्नेव जातके यदि चन्द्रः लग्नात् केन्द्रगतश्चेत् शकटयोगस्य भङ्गः भवति। **फलम्** - शकटयोगजातः कदाचित् भाग्यपरिच्युतः भवति। एवमेव कदाचित् पुनः भाग्यं विन्दति। शकटयोगजातः लोके अप्रसिद्धः सन् सामान्यजीवनं यापयति। मानसिकवेदनामनुभवन् सर्वदा दुःखी तिष्ठति।

६.६.५. अधम-सम-वरिष्ठयोगाः

रव्यधिष्ठितराशितः केन्द्रस्थानेषु चन्द्रस्थित्या अधमयोगः। रव्यधिष्ठितराशितः पणपरस्थानेषु चन्द्रस्थित्या समयोगः। रव्याधिष्ठितराशितः आपोक्लिमस्थानेषु चन्द्रस्थित्या वरिष्ठयोगः।

उदाहरणानि -

			चन्द्रः
	दिवाजन्म महाभाग्ययोगः		
			रविः

	रात्रिजन्म महाभाग्ययोगः		**चन्द्रः**
			रविः

६.६.६. वसुमत् -अमला-पुष्कलयोगलक्षणानि फलञ्च

६.६.६.१. वसुमद्योगः

लग्नात् चन्द्राद्वा उपचयस्थानेषु (३,६,१०,११) सर्वेऽपि शुभग्रहाः व्यवस्थिताः भवन्ति तदा वसुमत् नामको योगः उत्पद्यते। उदा -

* लग्नस्य स्थाने चन्द्रस्य स्थितिरपि योगमुत्पादयति।

फलम्- वसुमद्योगजातः धनधान्यसम्पन्नः, स्वगृहनिवासी च भवति।

६.६.६.२. अमलायोगलक्षणं फलञ्च

लग्नात् चन्द्राद्वा यदि दशमे भावे सर्वेऽपि शुभग्रहाः तिष्ठन्ति तर्हि अमलायोगः सम्पद्यते। **उदा** -

लग्नम्	**चन्द्रः**		
	अमलायोगः		
बु गु शु			

* चन्द्रादपि एवमेव चिन्तनीयम्।

फलम्- अमलायोगसमुत्पन्नः धनवैभवसम्पन्नः सत्पुत्रयुक्तः नीतिमान् यशस्वी भूपतिर्भवति।

६.६.६.३. पुष्कलयोगः

लग्नाधिपतिः राश्याधिपतिश्च स्वाधिमित्रस्थानेषु केन्द्रस्थानेषु वा व्यवस्थिता भवन्ति तथैव लग्ने शुभग्रहाणां दृष्टिः भवति चेत् पुष्कलयोगः सम्भवति।

ग्रन्थकारेण पुष्कलयोगस्य प्रकारद्वयमुच्यते। यथा --

१. लग्नेशः तथा चन्द्रराशीशः इत्येताभ्यां युतिः केन्द्रस्थाने स्यात्तथैव लग्नस्योपरि शुभग्रहाणां दृष्टिः अपि स्यात्तदानीं पुष्कलयोगो वाच्यः।

२. चन्द्रराशीशलग्नेशौ स्वीयाधिमित्रराशौ युतौ भवतः तथैव लग्नस्योपरि शुभग्रहदृष्टिश्च भवति तदानीं पुष्कलयोगो भवति।

		लग्नम्	**चन्द्रः**
	पुष्कलयोगः		
			बु शु
	बु शु		**गु**

	र गु	**बु**	
शुक्रः	**पुष्कलयोगः**		
शनिः			**लग्नम्**
चन्द्रः			

६.६.६.३.१. पुष्कलयोगफलम्

पुष्कलयोगे जातः राजश्रेष्ठः, धनसम्पन्नः, विख्यातः, बहुमूल्यवस्त्रालङ्कृतो सर्वोत्तमश्च राजा भवति।

६.६.६.४. शुभमालायोगः

पञ्चम-षष्ठ-सप्तमभावेषु सर्वेऽपि शुभग्रहाः पङ्क्त्या भवन्ति चेत् शुभमालायोगः सम्भवति।

६.६.६.४.१. शुभमलायोगफलम्

शुभमालायोगजातः उदारः, दानी, परोपकारी, सत्सुतसुदारयुतो राजा भवति।

उदा -

			लग्नम्
	शुभमालायोगः		
शुक्रः	**गुरुः**	**बुधः**	

६.६.६.५.अशुभमालायोगः

शुभग्रहाः यदि षष्ठाष्टमद्वादशभावेषु स्थिताः भवन्ति तदा अशुभमालायोगः सम्भवति।
फलम् - कृतघ्नः, कुमार्गयुक्तः, कलहप्रियः, लोकनिन्दापात्रश्च भवति।

उदा -

		शुक्रः	**लग्नम्**
	अशुभमालायोगः		
बुधः			
	गुरुः		

६.६.६.६. लक्ष्मीयोगः तत्फलञ्च

स्वक्षेत्रगतः स्वोच्चगतो वा शुक्रः तथा भाग्येशः यदि केन्द्रे त्रिकोणे वा स्थितश्चेत् लक्ष्मीयोगः। लक्ष्मीयोगजातः सुलक्षणः, धनी, लोकप्रियः श्रेष्ठश्च भवति।

उदा --

६.६.६.७.गौरीयोगः तत्फलञ्च

स्वक्षेत्रगतः स्वोच्चगतो वा चन्द्रः केन्द्रे त्रिकोणे वा स्थितो यदि तर्हि गौरीयोगो वाच्यः। एतद्योगजातः सुन्दरः, राजप्रियः, सत्पुत्रवान् च भवति।

६.६.६.८. सरस्वतीयोगः तत्फलञ्च

गुरुशुक्रबुधाः केन्द्रे त्रिकोणे वा अथवा द्वितीयभावगताः वा भवेयुः। तेषु गुरुः स्वोच्चस्थानगतः मित्रक्षेत्रगतो वा बलवान् भवति चेत् तदा सरस्वतीयोगः सम्भवति। सरस्वतीयोगजातः बुद्धिशाली, गणितालङ्कारादिशास्त्रेषु निष्णातः, धनवान्, स्त्रीपुत्रादिसंयुक्तः श्रेष्ठो राजा भवति।

उदा --

६.६.६.९. श्रीकण्ठयोगः फलञ्च

रवि-चन्द्र-लग्नेशाः स्वोच्चराशौ, स्वराशौ मित्रगृहे वा सन्तः लग्नात् केन्द्रे त्रिकोणे वा भवन्ति चेत् तदा श्रीकण्ठयोगसम्भवः। श्रीकण्ठयोगजातः रुद्राक्षाभरणः, विभूतिधवलः, अतिधार्मिकः, शैवसम्प्रदायनियमानां पालकः, निरन्तरं शिवाराधनतत्परश्च भवति।

उदा -

	लग्नम्		
	श्रीकण्ठयोगः		**चन्द्रः**
कुजः			
रविः			

६.६.६.१०. श्रीनाथविरिञ्चियोगौ

शुक्रबुधभाग्येशाः स्वोच्चस्थाः, स्वराशिगताः, मित्रगृहगताः वा भूत्वा लग्नात् केन्द्रे त्रिकोणे वा भवन्ति चेत् श्रीनाथयोगः। श्रीनाथयोगोक्तग्रहस्थितौ यदि रवि-गुरु-पञ्चमे भवन्ति तदा विरिञ्चियोगो वाच्यः। **फलम्** - श्रीनाथयोगोजातः धनसम्पन्नः, विष्णोः आधारकः, भाग्यवान् च भवति। विरिञ्चियोगजातस्तु ब्रह्मज्ञानी, बुद्धिमान्, वैदिकज्ञानसम्पन्नः, गुणवान् प्रसन्नचित्तश्च भवति।

६.६.६.११. राजयोग-शङ्खयोगौ

धर्मकर्माधिनेतारौ शुभस्थानगतौ चेत् राजयोगः सम्भवति। केन्द्रस्थानाधिपतिः त्रिकोणाधिपतिना सार्धं शुभस्थानगतश्चेत् शङ्खयोगः सम्भवति। राजयोगसमुत्पन्नः समस्तराजचिह्नयुक्तो राजा भवति। शङ्खयोगोत्पन्नः श्रेष्ठाभिः स्त्रीभिः सहितः अनेक सुखभोगयुक्तो जायते।

६.६.७. संख्यायोगाः

केषुचित् सप्तसु भावेषु सर्वे ग्रहाः स्थिता भवन्ति चेत् वीणानामकः योगः।

केषुचित् षट्सु भावेषु सर्वे ग्रहाः तिष्ठन्ति तदा दामयोगः।

केषुचित् पञ्चसु भावेषु सर्वे ग्रहाः तिष्ठन्ति तदा पाशयोगः।

केषुचित् चतुर्षु भावेषु सर्वे ग्रहाः तिष्ठन्ति तदा केदारयोगः।

केषुचित् त्रिषु भावेषु सर्वे ग्रहाः तिष्ठन्ति तदा शूलयोगः।

केषुचित् भावद्वयो एव सर्वे ग्रहाः स्थिता भवन्ति तदा युगयोगः।

एकस्मिन्नेव भावे सर्वे ग्रहाः स्थिता भवन्ति तदा गोलयोगः।

इत्येवं रीत्या वीणा, दाम, पाश, केदार, शूल, युग, गोल, इत्येते सप्तयोगाः संख्यायोगाः भवन्ति। पूर्वोक्तानां योगानामभावे एतेषां योगानां ग्रहणं कार्यमिति ग्रन्थकारस्य आशयः।

६.६.७.१. सप्तसंख्यायोगानां फलानि

१) वीणायोगजातः नृत्यसङ्गीतादिषु रक्तः धनसम्पन्नश्च भवति।

२) दामयोगजातः दानशूरः राजा भवति।

३) पाशयोगजातः शीलवान्, धनवान् बन्धुयुतश्च भवति।

४) केदारयोगजातः कृषिभूमियुक्तः धनसम्पन्नश्च भवति।

५) शूलयोगे जातः धनहीनः, क्रोधी, हिंसकश्च जायते।

६) युगयोगयुक्तः द्रव्यहीनः दुःखितश्च भवति।

७) गोलयोगजातस्तु नीचजनानुरक्तः, अल्पज्ञः, अलसः, अल्पायुश्च भवति।

स्वावलोकनप्रश्नः

२. संख्यायोगानां नामानि लक्षणं च लिखत ?

६.६.८. अधियोगः तत्फलञ्च

सर्वेऽपि शुभग्रहाः लग्नात् चन्द्रात् वा सप्ताष्टमभावेषु व्यवस्थिताश्चेत् अधियोगः सम्भवति। अधियोगे उत्पन्नः, धनी, नेता, मन्त्री, विख्यातश्च भवति। इत्येवं रीत्यात्र राजयोगेषु मुख्याः प्रसिद्धाश्च योगाः चर्चिताः। अग्रे महाराजयोगाध्याये इतोऽपि केषाञ्चित् प्रसिद्धानां योगानां चर्चा विधास्यते।

महाराजयोगभेदाः

६.७. ग्रहाणां राजयोगकारकस्थितिः

यदि उच्चस्थाः स्वराशिगता वा त्रयः ततोऽधिका वा ग्रहाः केन्द्रगाः स्युः तर्हि जातकः प्रसिद्धो राजा भवति। यदि ईदृशाः पञ्चग्रहाः केन्द्रस्थाः स्युः तर्हि इतरकुलोत्पन्नोऽपि जातकः गजतुरगादिसमूहेन युक्तो राजा भवति। यदि जातकः दुर्योगे उत्पन्नो न स्यात् तथा उक्तयोगकारको ग्रहः अस्तंगतो न स्यात् तर्हि राजकुलोत्पन्नो बालो राजा भवत्येव।

एक एव ग्रहो यदि नीचस्थो भूत्वा, सुस्थानेषु वक्रीभूत्वा, प्रखरैः किरणैर्युक्तः स्यात्तर्हि जातकः राजतुल्यं वैभवमाप्नोति। यदि जन्माङ्गे इत्थं ग्रहद्वयं स्यात्तर्हि जातकः राजा भवति। एवं स्थितौ अधिका ग्रहाः सन्ति चेत् जातकः किरीटच्छत्रचारमादिराजलक्षणान्वितो राजा भवति। तथाहि --

यद्येकोऽपि दिशजितांशुनिकरः सुस्थानगो वक्रगो

नीचस्थोऽपि करोति भूपसदृशं द्वौ वा त्रयो वा ग्रहाः।

एवं चेज्जनयन्ति भूपतिममी शस्तांशराशिस्थिता-

स्तद्वच्चेद्बहवो नृपं समुकुटच्छत्रोल्लसच्चामरम्।। इति।

ग्रहद्वयं ग्रहत्रयं वा यदि दिग्बलयुक्तं स्यात् तर्हि राजकुलोत्पन्नः जातकः राजा भवति। शन्यतिरिक्ताः पञ्च चत्वारो वा ग्रहाः दिग्बलयुक्ताः स्युश्चेत् सामान्यकुलोत्पन्नोऽपि जातको राजा भवति।

यदि लग्ने वर्गोत्तमनवांशः उदितः स्यात् चन्द्रो वा वर्गोत्तमनवांशे स्थितः स्यात् तथा इतरे चत्वारो ग्रहाः लग्नं पश्येयुः तर्हि नीचकुलोत्पन्नः जातकः अपि राजा भवति। तथाहि -

गणोत्तमे लग्ननवांशकोद्गमे निशाकरश्चापि गणोत्तमेऽपि वा।

चतुर्ग्रहैश्चन्द्रविवर्जितैस्तदा निरीक्षितः स्यादधमोद्भवो नृपः।। इति।

लग्नेशो यदि केन्द्रे नवमे वा स्थितो वर्गोत्तमनवांशे स्थितः स्यात्तथा नवमेशः उच्चस्थः स्वराशिगतो वा भूत्वा वर्गोत्तमनवांशे स्यात् तर्हि जातकः गजपृष्ठस्थहैमासनासीनः चामरयुगसम्भावितो राजा भवति।

प्रखरकिरणैर्युक्तश्चन्द्रः उच्चस्थेन स्वराशिगतेन वा दृष्टश्चेत् नीचकुलोत्पन्नोऽपि राजा भवति। यदि पूर्णकलाभिः किरणैश्च युक्तः चन्द्रः लग्नेतरकेन्द्रे स्थितो भवति तर्हि गजवाजिसेवितो राजा उत्पद्यते। लग्नस्थः शुक्रः अश्विनीस्थः त्रिभिः ग्रहैः दृष्टो भवति चेत् जातकः शत्रुञ्जयी राजा स्यात्। यदि लग्नेशः शुक्रेण युतो द्वितीयभावगतो भवेत् अथवा नीचराशिगतो न भवेत् तथा लग्नेशो बलवान् भवेत् तर्हि जातकः राजा भवति।

यदि मेषसिंहधनूराशिषु लग्नं स्यात्, लग्ने कुजः स्यात् मित्रग्रहैः दृष्टः स्यात्तर्हि जातकः राजा भवति। दशमेशः नवमे तथा नवमेशः दशमे चेत् प्रजाभिः प्रशस्तो राजा भवति। चन्द्रेण साकं सूर्यः धनुषो मध्यगतः, शनिः लग्नस्थः तथा बली कुजः उच्चस्थश्चेत् शत्रुदमनकारी प्रतापी राजा भवति। तथाहि ---

चापार्धे भगवान् सहस्रकिरणस्तत्रैव ताराधिपोः

लग्ने भानुसुतेऽतिवीर्यसहितः स्वोच्चे च भूनन्दनः।

यद्येवं भवति क्षितेरधिपतिः संश्रुत्य दूरं भयात्

त्रस्ता एव नमन्ति तस्य रिपवो दग्धाः प्रतापाग्निना।।

सुधाधवलबिम्बेन शोभितः चन्द्रः (पूर्णिमाचन्द्रः इत्यर्थः) यदि रवेर्नवांशे स्थितः स्यात् तथा पापग्रहैः युतः शुभग्रहः केन्द्रे स्यात् तर्हि जातकः राजा भवति। शत्रुराशिगतो नीचस्थो वा न भूत्वा त्रयः चत्वारो ग्रहाः सुधाधवलं चन्द्रं पश्यन्ति चेत् जातकः रिपुञ्जयी राजा भवति। यदि वर्गोत्तमांशस्थः चन्द्रः बलिना ग्रहेण दृष्टः तथा लग्ने पापग्रहः न स्यात्तर्हि जातकः सुन्दरकायः सार्वभौमिकः राजा भवति। बुध-जीव-चन्द्र-शुक्राः प्रखरकिरणैः युक्ताः नवमभावगताः स्युः अस्तंगताश्च न भवेयुः, मित्रग्रहैर्युताः दृष्टाः वा भवन्ति चेत् जातकः राजा भवति।

यदि शनि-गुरु-शुक्राः मीनराशौ, पूर्णचन्द्रः वृषभे मेषस्थो रविश्च कुजेन दृष्टश्चेत् जातकः राजा भवति। तस्य च महत्याः सेनायाः गमनेन उत्थितेन धूलिमण्डलेन सूर्यः अस्तंगत इव भाति तथा पद्मानि सङ्कुचितानि भवन्ति। तथाहि --

शुक्रेद्वयौ सवितुः शिशुस्तिमियुगे स्वोच्चे च पूर्णः शशी
दृष्टस्तीव्रविलोचनेन दिनकृन्मेषोदयेऽसौ नृपः।
सेनायाश्चलनेन रेणुपटलैर्यस्य प्रविष्टे रवा-
वस्तभ्रान्तिसमाकुला कमलिनी सङ्कोचमागच्छति।।

जातकस्य यदि रात्रौ जातस्य शुभाग्रहाः नीचस्थाः शत्रुग्रहस्थाश्च तृतीये षष्ठे एकादशे वा स्थिताः अथवा परमोच्चगताः प्रखरकिरणैर्युक्ताः केन्द्रस्थाः भवन्ति तथा चन्द्रः दशमभावस्थः चेत् जातकः त्रैलोक्याधिपतिः भवति। यदि पूर्णचन्द्रः वर्गोत्तमांशे स्थितः तर्हि जातकः यशस्वी, पराक्रमी राजा भवति। यदि चन्द्रः गुरुणा सह केन्द्रे स्यात् शुक्रेण दृष्टश्च स्यात्, कोऽपि ग्रहः नीचस्थो न स्यात् तर्हि जातकः राजा भवति।

यदि चन्द्रः जलचरराशौ तन्नवांशे वा स्थितः सन् लग्ने भवति, अथवा चन्द्रः शुभवर्गे स्ववर्गे वा स्थितः तथा केन्द्रः पापग्रहैः हीनः भवेत् तर्हि जातकः गजानां स्वामी प्रजाहितकरो राजा च भवति। तथाहि --

जलचरराशिनवांशक इन्दुस्तनुभवने शुभदस्वकवर्गे।
अशुभकरः खलु कण्टकहीनो भवति नृपो बहुवारणनाथः।। इति।

यदि शुक्रः गुरुणा दृष्टः स्यात् तर्हि राजकुलोत्पन्नो जातकः राजा भवति। मकरेतरराशिः लग्ने स्यात् तथा गुरुः लग्ने भवेत् चेत् जातकः मत्तगजनिकरयुक्तो राजा भवति। लग्नेशः जन्मराशीशो वा बली सन् केन्द्रगतश्चेत् जातको राजा भवति। बुधः गुरुणा दृष्टः चेत् राजाधिराजोऽपि जातकस्य वचः शृणोति। सः अतीव बुद्धिमान् भवति। तथाहि ---

शुक्रो जीवनिरीक्षितो वितनुते भुपोद्भवं भूपतिं
देवेड्यो मृगभं विहाय तनुगो मत्तेभयुक्तं नृपम्।
केन्द्रे जन्मपतिर्बलाधिकयुतः कुर्याद् धरित्रीपतिं
दृष्टे वाक्पतिना बुधे दधति पृथ्वीशाश्च तच्छासनम्।। इति।

जन्माङ्गे एको ग्रहः उच्चस्थः मित्रैर्दृष्टश्चेत् जातकः राजा भवति। उच्चस्थो ग्रहः मित्रग्रहैः युतश्चेत् जातकः धनाढ्यो भवति। रविः स्वनवांशे चन्द्रश्च स्वराशौ स्थितश्चेत् जातकः गजतुरगादिसमन्वितो राजा भवेत्। मीनराशिस्थः पूर्णचन्द्रः मित्रैर्दृष्टश्चेत् जातकः विश्वस्य आह्लादको राजा भवति।

पूर्णचन्द्रः उच्चस्थश्चेत् जातकः त्यागी सज्जनवन्दनीयः राजा भवति। चन्द्र यदि अधिमित्रस्य नवांशे स्थितः शुक्रेण पूर्णदृष्टः स्यात्तर्हि जातकः धनाढ्यो राजा भवति। एवं स्थितौ गुरुणा दृष्टः चन्द्रः पृथ्वीपतिर्भवति।

जन्मलग्नेशः राशीशो वा यत्र तिष्ठति ततः त्रि-षष्ठ-एकादशेषु पापग्रहः अस्ति चेत्,

द्वितीयभावः कुजेन युतश्चेत्,

चतुर्थे रविशुक्रौ स्तः चेत् तथा

दशमैकादशलग्नेषु यथाक्रमं कुजशनिगुरवः सन्ति चेत् जातको राजा भवति।

तथाहि --

पापास्त्रिशत्रुभवगा यदि जन्मनाथा-

ल्लग्नोद्धने कुजबुधौ हिबुकेऽर्कशुक्रौ।

कर्मायलग्नसहिताः कुजमन्दजीवा-

स्तज्ज्ञा वदन्ति चतुरस्त्विह राजयोगान्।। इति।

नवमेश एकादशेशः द्वितीयेशः इतीमेषु एकः ग्रहः चन्द्रराशेः केन्द्रभावे स्थितः तदा एषु एकस्य स्वामी गुरुश्चेत् जातकः अखण्डसाम्राज्यस्य अधिपो भवति ।

६.८. नीचभङ्गराजयोगाः

जातकस्य जन्माङ्गे यो ग्रहः नीचस्थो भवेत्, तद्राशिनाथः अथवा तस्य ग्रहस्य उच्चराशिनाथः यदि चन्द्रलग्नात् केन्द्रे स्यात् तर्हि नीचग्रहस्य नीचताभङ्गो भवति। जातकः राजा धार्मिकचक्रवर्ती च भवति। तथाहि --

नीचस्थितो जन्मनि यो ग्रहः स्यात्

तद्राशिनाथोऽपि तदुच्चनाथः।

स चन्द्रलग्नात् यदि केन्द्रवर्ती

राजा भवेद्धार्मिकचक्रवर्ती।। इति।

✵ यः ग्रहः नाचरीशगतः तद्राशिनाथः तस्य उच्चराशिनाथश्च यदि परस्परं केन्द्रगतः स्यात्तर्हि जातकः राजपूज्यः भवति।

✵ यः ग्रहः नीचराशिगतः स तद्राशिनाथेन दृष्टश्चेत् जातकः यशस्वी राजा भवति।

✵ नीचस्थो ग्रहः सुस्थाने स्थितः चेत् जातकः राजश्रेष्ठो भवति।

✵ ग्रहः नीचस्थः चेत् तद्राशीशः तदुच्चराशीशश्च जन्मलग्नात् जन्मराशेर्वा केन्द्रे स्याच्चेत् जातकः वैभवशाली, धार्मिकः, राजपूज्यः, यशस्वी, भाग्यवान्, चक्रवर्ती, राजा भवति।

✵ यो ग्रहः नीचस्थः तद्राशिनाथः तदुच्चनाथ इत्यनयोः एकः केन्द्रगश्चेत् जातकः राजा भवति।

६.९. आदर्शप्रश्नाः

१. पञ्चमहापुरुषयोगान् वर्णयत।

२. सुनफानफादुरुधरायोगान् वर्णयत।

३. गजकेसरीयोगलक्षणं सफलं निरूपयत।

४. अमलावसुमत्पुष्कलयोगलक्षणानि सफलानि वर्णयत।

५. संख्यायोगान् वर्णयत।

६. पञ्चमहाराजयोगान् वर्णयत।

७. नीयभङ्गराजयोगलक्षणं लिखत।